KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XLIX. évfolyam. Január—Február. 1. füzet.

A magyar unitárius egyház hitelvei a XVI. században.

Irta: **Dr. Borbély István.**

Az alábbi tanulmány célja megmutatni, hogy a magyar unitárius vallásnak a XVI. század folyamán melyek voltak hitelvei; valamint, hogy a magyar állam a XVI. században minő szabadon terjeszthető hitelvek alapján ismerte el vallásközönségünket önálló és egyenjogú egyháznak.

A magyar unitárizmus Dávid Ferenc idejében három fejlődési fokon ment át. *Első volt a reformált kálvinizmus.* Ez a fejlődési fok a tiszta kálvinizmustól (amelyet pl. Melius is hirdetett) csak néhány tételben különbözött; maga a különbség azonban nem volt oly lényegbe vágó és nagy, hogy annak alapján új hitnek nevezhetnők. *Második volt a Serveto hitrendszerén fölépült antitrinitárizmus.* Eddigelé socinianus álláspontnak mondották ezt, pedig hibásan. Dávid Ferenc 1571-ig nem állott Socinus hatása alatt. Az unitárizmusnak az a formája, amelyet Dávid Ferenc különböző könyveiben 1571-ig kifejtett, nemhogy nem volt sociniánus, de — mint ezt tanulmányom folyamán részletesen vizsgálom és sok idézettel igazolom — antitrinitáriusnak is alig-alig nevezhető. Az összes különbség, amely őket a kálvinistáktól elválasztá, a következő volt: Dávidék nem hitték a trinitást egységnek, de különkülön az Atyát is, meg a Fiut is Istennek tartották olyformán, hogy ezen egyenlők között az Atya az első. A szent Lélekről a kálvinisták azt tanították, hogy az az Atyával és Fiuval egyenlő Isten és imádandó. Dávidék nem vallották imádandónak, ellenben ők is Isten lelkének tar-

tották. Harmadik volt a *tiszta unitárizmus*, melynek lényege az, hogy Krisztus nem Isten, hanem ember, következőleg nem is imádandó. Isten csak egy van: az Atya. E tételek miatt szenvedett Dávid mártir halált.

1. *A reformált kálvinizmus.*

Hogy a kálvinistáknak és lutheránusoknak állandó összezördülései megszünjenek, azt határozta az 1564 jan. 21—26-iki segesvári országgyülés, hogy amely faluban csak egy templom és két felekezet van, az istentisztelet naponként felváltva végeztessék. Továbbá: minthogy az úrvacsora kérdésében az őfelsége (János Zsigmond) által két év előtt elrendelt meggyesi zsinat nem egyenlítette ki a lutheránus és kálvinista papok közötti eltéréseket, 15 nappal azután, hogy őfelsége visszatért Fehérvárra, mindkét fél papjai hivassanak Nagyenyedre, hol más kegyes férfiak s őfelsége egyik tanácsosa jelenlétében döntő vitatkozás legyen.[1] A vitát kijelölt helyen április 9-én tartották meg Blandrata elnöklése[2] mellett. A kiegyezés hosszas vita[3] után sem jött létre. Az elnök erről meggyőződvén, mindkét felekezetet felszólította, hogy hitelveit foglalja irásba.[4] Ennek megtörténtével a most már önállósult sakramentáriusok Dávid Ferencet a magyar kálvinizmus első püspökéül választották meg.[5] Az új egyház a jun. 4—11-iki tordai országgűlésen törvényesíttetett.[6]

[1] Az országgyűlés végzését l. *Szilágyi* S.: Erd. orsz. gyűl. eml. II. 223—4, 226—7 l.

[2] A kinevezési okmány szövegét l. M. G. *Haner:* Historia Ecclesiar. Transylv. 1694. 274—277 l.

[3] A vitának egykorú leírása a meggyesi káptalan levéltárában van; belőle több idézetet l. *Jakab* E.: Dávid F. emléke, 54 s más lapjain.

[4] A kálvinisták írásának címe: Modus concordiae; a lutheránusoké: Responsio nostra ad Modum Concordiae sacramentariis. E responsiora a kálvinisták külön replicatiot készítettek. Mindháromnak eredeti latin szövegét a meggyesi káptalan Anyakönyvének I. kötetéből Teutsch Gy. D. másolata szerint *Jakab* Elek közölte: Egyháztörténeti Emlékek Dávid Ferenc életrajzához 34—41 l. Magyar fordítását „Egyességi módozat“ c. *Kiss* Áron adta: A XVI. században tartott magyar reform. zsinatok végzései. 1881. 420—435 l.

[5] „Dávid Ferencnek 1564. ápr. 10-én hétfőnap a magyar kálvinisták superintendensévé megválasztatását bizonyító meggyesi Anyakönyv hiteles kivonatát“ *Jakab* E. közölte: Egyh. tört. Eml. 10—11 l.

[6] Az országgyűlés végzését l. *Szilágyi:* Erd. orsz. gyűl. eml. II. 231—232 l.

Mik voltak azok az elvek, amelyek alapján önállósult a magyar kálvinista egyház?

Az alapelv az üdvezülés fogalma[7] volt. A praedestinatio szerint csak a választottak üdvezültek.[8] Az üdvezülés a sakramentumoknak hittel való vételéhez volt kötve.[9] A sakramentumoknak kettős haszna volt: »Először, hogy isten előtt megőrzik lelkünk ismeretét; továbbá, hogy a világ előtt bizonyságot tesznek kegyességünkről.«[10] A szentség közül a keresztség szükségességét egyik fél sem tagadta; a különbség az úrvacsorára, abban is az evés módjára szorítkozott.[11] A lutheristák az írás betüinek értelme szerint azt vallották, hogy ők Krisztusnak valóságos testét veszik, amely anyagilag, állandóul és mindig jelen van az úrvacsorában. A Modus Condordiae irói e fölfogás ellen azt vetették: »Mihelyt a Krisztus testének lényegét a földre helyezitek, az emberi természet sajátságába ütköztek, amely nem tűri meg, hogy egy test egyszersmind az égben is, a földön is legyen.«[12] Ők tehát azt vallották, hogy »lelkileg tápláltatunk a Krisztus testével.« Ugyanis »Krisztus test szerint felment a mennybe és ült az Isten jobbjára és (itéletkor) onnan jövend el ugyanazon alakban, amelyben felment láthatóan.«[13] Ha már most a lutheristák mégis azt hiszik, hogy ők Krisztusnak valóságos testét veszik, akkor e testet — amely pedig emberi volt — a végtelenbe terjesztik ki. Hibásan, mert »nyilván van, hogy mi tőlünk testére nézve távolsággal van elválasztva.«[14] »Nem kell azonban a test lényegének

[7] Annyi, mint büntetlenség, illetőleg: bűnök bocsánatja és azon jók, melyek az evangéliumokban előadatnak. Az idézett replica II. pontjában *Gelei* Katona szerint (Titkok titka, 1645. I. köt. 1066 l.): „a mi üdvösségünk az Istennek igaz ismeretiben és tiszteletiben áll".

[8] Modus concordiae. *Kiss* Á. ford. i. m. 421 l.

[9] ugyanott.

[10] ugyanott 421 l.

[11] A különbséget a Modus concordiae így fogalmazza: „az evés módjáról van a vita", „abból a forrásból ered a per, hogy az evés módját különbözőképen állítjuk fel". i. m. 422 l.

[12] ugyanott 433 l.

[13] ugyanott 432 l.

[14] ugyanott.

leszállani az égből, hogy azzal táplálkozzunk, mert az akadályok áthárítására és a helyek távolságának elhárítására elegendő a lélek ereje.« »A Szent Lélek titkos ereje cselekszi azt, hogy amelyek egymástól a helyek térfogata által vannak elkülönítve, egymással egyesíttessenek.[15] Mi tehát »Krisztussal másképen nem köttettünk össze, mintha elménk e világból kiemelkedik.«[16]

E tételek kétségtelenül mind hiteles kálvinista dogmák. Volt azonban ennek az újonnan alakult egyháznak olyan tétele is, amely Kálvinnak határozott és befejezett hitrendszerébe sehogy sem illett be s amelynek szövegében Dávid Ferencre ismerünk: ». . . . titeket sietve és komolyan figyelmeztetünk, hogy mi azoknak a számából vagyunk, akik másokat, ha az Isten igéjéből jóra intenek, örömmel követünk.«[17] E vallomás azt igazolja, hogy Dávidék új egyházukat nem akarták fejlődhetésében megakadályozni, illetőleg, hogy a kálvini álláspontot — bár jelenleg maguk is azon állanak — nem tekintették az isteni igazság végleges kifejeződésének. Annál kevésbbé tehették volna ezt, mert a Modus Concordiae-nak egyik állítása merőben ellenkezett a XVI. századnak mindent érteni s bizonyítni akaró szellemével: »Az úrvacsorában oly csoda van, mely mind a természet határait, mind a mi gondolkozásunk módját felülmúlja.«[18] Ellenfelük, a lutheristák, ez állítást hamar észrevették s nem késtek azt durvasággal illetni.[19] Észrevette azt mindenek fölött Blandrata s Servetonak Erdélyben addig kevéssé ismerős hitrendszerét állította ellenébe.

[15] ugyanott.

[16] ugyanott 426 l.

[17] ugyanott 428 l. E fontos állítás latinul így van: „Interim vero vos diligenter et serio monemus nos ex eorum numero esse, qui libenter alios ex verbo Dei recte monentes, sequamur". *Jakab:* Egyháztörténeti Emlékek stb. 36 l.

[18] ugyanott 424 l.

[19] Azt olvassuk Dávidék írásában (*Kiss* Á.: u. o. 425 l.): „Midőn ezeket tárgyaltuk volt, kétség keletkezett még az alany (substantia) szóról is, melynek elenyésztetésére úgy látszik az a legrövidebb mód, hogy a test evéséről való vastag képzelődést szüntessük meg, mintha az a testi ételekhez lenne hasonló, melyeket ha szánkba veszünk, gyomrunkba lemennek". — Ez a mondat csak reflexiója a lutheránusok még durvább kifogásának.

Azt az antitrinitárizmust, melyből később a socinianus, majd pedig az unitárius hitvallás fejlődött, Dávid Ferenc 1565 elején[20] tanulta Servetonak Christianismi Restitutio-jából. Ekkor kezdte hirdetni is. Rövid idő mulva már társai is akadtak a kolozsvári egyházban. Basilius István, Egri Lukács és Szegedi Lajos segédkeztek neki. A szintén kálvinista Heltai, valamint Titus, Mihály és György prédikátorok tiltakoztak az új tan ellen. Minthogy azonban mindkét fél mérsékelte hevét, nyilvános vitára nem került sor. Más fordulatot vett a historia akkor, amikor a nagyenyedi vita idején elhunyt Molnár Gergely utóda, Szikszay Fabritius Balázs iskolaigazgató mondott ellent. Napok, hetek multán kezdett megváltozni Kolozsvár nyugalma. Az előbb még tartózkodó társadalom észrevétlenül hajlott Dávid felé s Szikszay Fabritius csalódottan hagyta el egy évi nehéz munkájának helyét. Az új rektor — Károlyi Péter — Meliusnak bizalmas és érdemes barátja volt, ki minden alkalmat megragadott Dávid tudományának megrontására. Emlékeink csak attól az időtől kezdve maradtak, hogy mindketten vitáznak. Dávid érvelései megfoghatatlanul kisiklanak a rektor kezéből, mire Károlyi is távozott Meliushoz, segítséget kérendő. Melius szóbeli vitát kért a fejedelemtől, hadd hallja meg ő is, mit hirdetnek az erdélyi papok, kik nem régen még egy nézeten voltak vele.[21] Ezért a fejedelem Gyulafehérvárra zsinatot hivott össze.

Az az antitrinitárizmus, amely miatt Melius zsinatot

[20] *Basilius* István írta 1568-ban „Egy nehány kérdések a keresztyéni igaz hitről, stb.“ c. könyve dedicatiójának iii lapján: „Írásimnak (t. i. e könyvének) nyomtatására az ok is indított, hogy sok káromlásokat és szidalmakat hallottam az igaz tudomány ellen, melyet sok bölcs lelkipásztorokkal egyetemben Istennek ajándékából itt Kolozsvárott három esztendőtől fogva hirdetek. Azoknak patvarok ellen akartam távol embereknél megmenteni tudományomat“.

A Gyulafehérváron tartott második hitvitának Heltai által kinyomtatott jegyzőkönyve $V_3{}^2$ lapjain Békés Gáspár mondta Blandratának: „D. Doctor, Tu per Deum sanctum a tribus annis semper ita dixisti et docuisti. Testis est serenissimus Princeps et tota ejus aula“.

[21] Schesaeus jegyezte föl, hogy e zsinatot Melius kérésére hivta össze a fejedelem. *Teutsch:* Urkundenbuch II. 245 l.

provokált, kezdetben alig különbözött a kálvinizmustól. Tételei Serveto és Kálvin tanításainak összezavarását mutatják. Ismerjük legelső formáját. Egri Lukács, ki 1561 február 22-től[22] 1565-ig kálvinista prédikátor volt Kolozsváron, mint Dávid Ferencnek barátja, naponként értesült a legújabb dogmatikai eszmecserékről. 1566 elején szülőföldjére távozván, Egerben hírdetni kezdette az *új hitet*. Tételei a következők voltak:[23]

1. Minthogy az isten örökkévaló, mérhetetlen, láthatatlan lélek és hozzájárulhatatlan világosságban lakozik, azért hiszem és vallom, hogy az igaz Istent helyesen másunnan megismerni nem lehet, hanem csak az ő isteni nyilatkozatából, mely az Isten igéjében terjesztetett az egyház elé.[24]

2. Azért a szentírások igazságánál fogva hiszem és vallom, hogy egy igaz isten van, ki minden dolgoknak teremtője és megtartója, tudniillik a mi urunk Jézus Krisztusnak Atyja, aki hajdan a törvénynek és ígéreteknek kiadott igéjében, ez utolsó időkben pedig a Krisztus által hirdetett evangéliumban nyilatkoztatta ki magát.

3. Azután hiszem és vallom, hogy ennek az Atya-

[22] Kolozsvár városi protocollum. 113 l. Idézve *Pokoly*: Erd. ref. egyhtört. I. 150 l. A távozás idejéről alább lesz szó.

[23] Egri Lukácsnak Szilágyi Benjámin István sárospataki tanár birtokában levő eredeti kézíratából (ex veteri M. S. p. m.) *Lampe* közölte: Hist. eccl. ref. (1728-ból) 139—140 l. Mint jelen tanulmányra nézve alapvető fontosságú thesiseket, szószerint is közlöm. Magyarra *Kiss* Á. fordította i. m. 438—439 l.

[24] Cum Deus sit Spiritus aeternus et immensus, invisibilisque et inhabitet lucem inaccessam; Ideo credo et confiteor, Deum verum non posse cognosci vere, nisi ex manifestatione divina, quae in Verbo Dei proposita est Ecclesiae. Ez a tétel formailag ugyan közös Serveto (Christ. Rest. 583 lap) és Kálvinnal (Inst. Chr. I. lib. XI. cap. 1.), lényegileg azonban inkább mondható — 1565-ben! — kálvinista, mint servetianus állításnak. Serveto „ex mero suae voluntatis beneplacito" épen azt akarta, hogy ne legyen a világegyetemben semmi csodás, semmi érthetetlenség. Ezért írta *Dialogor. II. de Trinitate* (I dialogus) fol. 3a lapján híres mondását: Invisibilis Deus, qualis ante creationem mundi fuerit, est omnino nobis inintelligibile et inimaginabile. Ennek a mondásnak voltak variansai a következők: Nullum erat in Deo monstrum. Deus per verbum et spiritum se fecit perceptibilem. Deus verbum erat personaliter homo (ea ipsa persona est nunc verus homo), — amely mondás már kardinalis servetianus dogma. Kálvin megmaradt a következő formulánál: Scriptura tradens Dei essentiam immensam esse et spiritualem.

istennek istensége egy; szellemi, örök, egyszerű, változhatatlan, megoszolhatatlan lény, akit hajdan az ősegyház helyesen nevezett el görög névvel σοφια-nak és hogy az véghetetlen bölcseségü, hatalmú és jóságú.

4. Továbbá elismerem és vallom, hogy ebben az istenségben, vagy lényegben (essentia) és isteni természetben három egyenlőképpen örök és egyállományú vagy egy lényegű személy létezik: az Atya, az Atya igéje (λογος-a) és a Szentlélek, amint ezt az isteni nyilatkozat az evangeliumban kijelentette az egyháznak.

5. Hogy az Atya forrása és principiuma az istenségnek, akitől származik a λογος és szentlélek; az evangélium tanítása szerint hiszem és vallom, amint taníttatik, hogy a λογος és szentlélek nem magoktól, hanem az Atyától származtak és küldettek.[25]

6. Ami a Jézus Krisztust, az Atyaistennek egyszülött fiát illeti: hiszem és vallom, hogy ő igaz isten és ember. Még pedig isten, mert az Atyának örök λογος-a, kinek ugyanazon lénye, istensége van az Atyával; ember pedig mert szűz Máriától idő szerint született, testben, azaz emberi természetben, mely testből és okos lélekből áll, hogy hozzánk mindenben hasonlóvá legyen, a bűnt kivéve.[26]

[25] A 2, 3 és 4 tétel tisztán kálvinista dogma s sem megfogalmazása, sem lényege szerint nem mutat Serveto hatására. Hogy e tételeknél külön figyelemmel kell lennünk a formára s külön a lényegre, azt épen a rögtön tárgyalandó marosvásárhelyi zsinat határozataival kapcsolatban látjuk meg.

Jellemző, hogy Károlyi Gáspár (l. a 27. jegyz.) épen e pontokat kifogásolta, melyekről 1881-ben a magyar kálvinizmusnak kitünő dogmatörténésze, *Kiss* Áron így írt: „A fenntebb egész terjedelmében közölt hitvallásban ma tán nem is igen ütköznék meg még a legridegebb orthodoxia sem". (i. m. 441 l.)

[26] Quod ad Christum Jesum unigenitum Dei Patris Filium attinet, credo et confiteor eum esse verum Deum et Hominem. Deum quidem, quia est λόγος Patris aeternus ejus dem essentiae vel divinitatis cum Patre; Hominem vero, quia ex Maria Virgine est natus temporaliter in carne, i. e. in humana natura constante ex corpore et anima rationali, ut esset nobis per omnia similis excepto peccato.

Egri Lukácsnak ez a tétele már lényeg szerint is Servetoból való. Itt ugyanis a történeti Jézusnak isteni és emberi természetéről van szó. Kálvin e kettős természetet nem ismerte el. Porro quod dicitur — írja az Instit. Christ. lib. II. cap. XIV. 1. — Verbum carnem esse factum, non sic intelligendum est, quasi vel in carnem versum, vel carni confuse permixtum fuerit: sed quia e Virginis utero templum sibi deligit, in quo habitaret et qui Filius

7. A Szentlélekről ugyanezen hittel állitom és vallom, hogy igaz örök isten, mert az az Atyától és Fiutól származott isteni lény, aki kijelentetett, ajándékoztatott a választottak Krisztusban való megszentelésére a világ megteremtése előtt.

Az istenség e háromságát, amelynek nevében megkereszteltettünk, igaz és állandó hittel elismerem, segítségül hivom és vallom az igaz egyházzal.«

Ezek a tételek csupán annyiban tértek el Kálvin tanaitól, hogy Krisztusnak kettős lényegét (dualitas) hirdették. Egyebekben minden állitása régi volt.[27] Az a vita, mely ez állításokhoz kapcsolódott, valójában nem a christológiára nézve volt nevezetes. Fontosabb volt azért, mert a háromsággal kapcsolatban fölvetette a rangsor kérdését. Egri azt állította a III. tételben, hogy »az atyaistennek istensége egy« s a IV. tételben hozzátette: »ebben az egy istenségben három egyenlő lényegű személy létezik: az atya, a logos és a szent lélek«. Károli Gáspár azt vetette ez állításával szembe: »ha a háromság egész lényege az

erat Dei, filius hominis factus est: non confusione substantiae, sed unitate personae.

Ezzel szemben Serveto így ír: Verbum illud non jam suam per se facit personam, sed simul cum carne. A Kálvinnal való ellentétet a következő mondatok mutatják: „Ita est Christus omnis mixtionis et unionis specimen et prototypus, qui non solum in se ipso humana commiscet et unit, sed et divina cum humanis in unam veram substantiam. Unionem omnem et mixtionem ille continet, tam in anima quam in corpore. (Rest. Christ. 264 lap.) . . . (Duos ille continet in se ipso, reconcilians ambos in uno corpore et in uno novo homine, ut ait Paulus Ephes. 2.)

Serveto e fölfogását rendkívül világosan magyarázta: Nec potest hodie mundus hunc hominem cognoscere, quia credere non vult, esse hominem ex Deo genitum . . . Ex divino et humano spiritu est in nobis unus spiritus. (Rest. Christ. 268 lap.). Stb.

[27] Károli Gáspár gönci lelkész s az abaúji egyházmegye esperese 1566 jan. 12-én a gönci zsinaton válaszolt Egri Lukács állításaira. (Válasza: Responsio C. K. ad hanc confessionem c. egész terjedelemben közölve *Lampe* Hist. eccl. 140–144 l.) Egri viszontválaszában (közölve *Lampe:* i. m. 144–146 l.) elismerte, hogy közöttük lényegbevágó különbség nincsen. Az eszmeforrongásnak ekkori zavaros idejében valóban nem is igen lehetett öntudatos ellenállításról szó – a periferián. Krisztus személye a gönci vitában szóba se került. Helyette isten s a logos meghatározása volt vita tárgya. Épen ez a tény mutatja legjobban, hogy Egrinek Kolozsvárról való eltávozásakor az antitrinitarizmus itt még a legkezdetén volt.

Atya istensége, akkor a λογος-nak és a szentléleknek istensége csak részleges, azok csak névvel lesznek istenek. És ha minden istenség az atyáé és azt közli a fiuval, akkor vagy megfosztja magát az istenségtől vagy fél Atya és fél λογος lesz, amivel az Isten lényét rútul széttépnők«.

A gönci zsinaton több napig vitáztak e kérdéseken, de nem tudtak egyértelmű megállapodásra jutni. Ugy látszik, ez a sikertelenség is hozzájárult ahhoz, hogy Melius az erdélyiekkel — mint az állítólagos fő tanújítókkal — vitát provokáljon. Kivánságára a fejedelem úgy intézkedett, hogy a vita (1566) április 24-én Gyulafehérváron jelenlétében tartassék meg.

A gyulafehérvári vitának célja inkább kölcsönös tájékoztatás, mint egymás legyőzése volt. A megbeszélés[28] lényegét a trinitas (háromság) fogalma képezte. Meliusék az 1562-iki debreceni confessióban azt vallották, hogy »az isteni lényben három megkülönböztetett lényeg van: Atya, Fiu, Szent Lélek«.[29] Ez a három lényeg egymással teljesen egyenlő külön-különvéve, de aképen, hogy egyik sem helyettesíthető a másikkal. Ennek a meghatározásnak két olyan része van, melyet már Stancaro is kifogásolt. Egyik ez: ha más az állat és más a három lényeg, akkor könnyü azt gondolni, hogy itt négy Istenről van szó.[30] A gyulafehérvári zsinat tehát kimondotta: »Megvetjük az Antikrisztust, mert ő az igaz és mindég áldott

[28] A gyulafehérvári (első) hitvitának története — *disputatio prima albana* — meg volt írva, de elveszett s ma egy példánya sem ismeretes. *Dávid* Ferenc: Refutatio scripti P. Melii c. könyvében (1567-ből) emlékezik róla pár szóval. A vita lefolyásáról a „Sententia Concors“ c. könyvből szerezhetünk legbiztosabb tudomást. E könyv tulajdonképen „de propositionibus Blandratae et Davidis in disputatione Albensi propositis“ és „in frequenti synodo Vásárhelyensi pronunciata et publicata“ szól. Debreceni Ember Pálnak egyháztörténete (II. könyv 151 lap) e hitvallásra 1566. ápr. 27-én adott választ közli, mely szöveg *Kiss* Áron i. m. 452—453 l.-in is olvasható.

[29] *Kiss* A.: i. m. 83—84 lap. Ez állítás az egyházé, következésképen ez állítás csalhatatlanúl igaz, mint ezt a Debreceni Hitvallásnak „Vajjon hibázhat-e az egyház?“ (i. m. 255—256 l.) kérdésre adott válasza tanítja.

[30] E quaternitasról Stancaro érdekes képet rajzolt, amelyből azonban az ötséget is ki lehet magyarázni. Lásd: *de falsa et vera dei cognitione* (1568-ból) c. könyv Fiii lapját.

háromságnak tudományát az Atyaistenről és az ő Fiáról, a mi Urunk Jézus Krisztusról és mind a kettőnek lelkéről ördögi vakmerőséggel megrontotta és annak helyébe az irtózatos négység bálványát hozta be«.[31] Ezzel egyszersmind kimondották azt is, hogy az »állat«, mint a háromság foglalatja, nem létezik;[32] ehelyett azt állították: »az egy igaz Isten — az Atya az ő Fiával, a Jézus Krisztussal és Szent Lélekkel«. Nehogy pedig azt lehessen hinni, mint ha itt csak formális változtatás történt, hozzáfűzték: »Az Atyáról pedig azt mondjuk, hogy oka és kútfeje a Fiunak és Szentléleknek, akiben és akiből ezeknek lényök öröktől fogva van«. A gyulafehérvári zsinatnak tulajdonképpen való jelentőségét Meliusnak e kijelentése mutatja: »Ha a dolog lényegére nézve egyetértünk, nincs reá ok, hogy a szavak miatt háborút indítsanak ellenünk«. Május 19-én újra összegyültek Marosvásárhelyre[33] s a Gyulafehérváron megvitatott tételek szövegét zsinatilag erősítették meg. Egyszersmind elhatározták, hogy az addig használt kátét e tételek alapján át fogják dolgozni.

E két gyűlés után Dávid is, Melius is azt hihette, hogy ha voltak közöttük ellentétek, azt kölcsönös engedmények árán kiegyenlítették. Nem volt igazuk, — mint ez rövidesen ki is tünt.

Történt, hogy Gentilet 1566. aug. 5-én perbe fogták s egy hónapi vallatás után szept. 10-én Bernben lefejezték. Három vád volt ellene: egyik az, hogy a trinitast emberi

[31] A III. cikkben. *Kiss* Á. i. m. 455 l.

[32] *Pázmány* a „Kalauz“ (1613-ból) 386-ik lapján írja: „Melius Péter az Váradi Disputátióban János király előtt ezen szókat mondá Dávid Ferencnek: mi mind az állatot, mind a személyt elhagytuk; ellene mondottunk mi ezeknek“. Pázmány a „Nagyváradi Disputatio“ jegyzőkönyvéből idéz, hol a pontos szöveg ez: „Nem három Istent vallunk, sem pápa tudományát követjük. De bizonyítsa meg kegyelmed, Ferenc uram, hogy négységet tanítunk. Mert mü mind az állatot, mind a személyt elhagytuk. Még Fejérvárott hogy valánk, ellene mondottunk mü ezeknek és azt tanítjuk, hogy e háromnak t. i. az Atyának, Fiunak és a szent léleknek egy istenségek vagyon“. (2-ik kiad. 1870. 15—16 lap.)

[33] A marosvásárhelyi zsinat tételeit l. „Sententia concors“ c. könyvben. E mű pontos leírását lásd *Jakab* Elek: Egyhtört. Eml. 67—68 l. A Sententia concors lenyomtatva megjelent *Bod* Péter: Historia Unitariorum 12—26 l.-in; magyar fordításban *Kiss* Áron közölte i. m. 455—458 l. V. ö. jelen tanulmány 28-ik jegyzetével.

találmánynak mondta, mely nincs meg a szentírásban; másik az a tanítása, hogy a biblia csak az atyát nevezi egy igaz Istennek; harmadik, hogy tagadta, miszerint a Fiu önmagától való örök Isten lenne. A berni tanácsnak e cselekedete nagy hatással volt a magyar reformációra. Dávid Ferencéket is, Meliusékat is arra ösztönözte, vetnék össze hitvallásukat Gentile[34] tételeivel. Ez a hasonlítás azzal a meglepő eredménnyel végződött, hogy a Gyulafehérváron elhatározott, Marosvásárhelyen megszövegezett hitvallásuk sokban egyezik Gentile állításával. Hiszen a VIII. cikkben maguk is elismerték, hogy a »Fiu és Szentlélek istenségének forrása és oka maga az Atya«. Sőt a IX. cikkben éppen ez áll: »Azt tartjuk, hogy az apostoli hitforma elején ezt a szócskát: »egy« az Atya Istennek kell tulajdonítani«; s a félreérthetés elkerülése végett hozzáfüzték: »A Fiu és Szentlélek méltóságából az Atyának fölülhaladó különös méltósága semmit le nem von«.

Ez a fölfedezés kettős következménnyel járt.

Miután mindkét rész újólag átvizsgálta a megállapodásokat, a tanulságok alapján megfogalmazta confessióját. A sort Dávid Ferencék kezelték s 1567. február 17-én Tordán olyan tételeket állapítottak meg, melyek a vásárhelyi zsinaton készültektől csak alakra nézve különböztek, lényegben azonban azzal is, meg Gentile dogmáival is egyeztek. *Ezeket a tordai végzéseket joggal nevezhetjük a magyarországi unitárius hitvallás legelső confessiójának,* miért is szószerint közlöm.[35]

»Akarjuk, hogy az apostoli hitforma (symbolum) legyen a mi hitvallásunk, mindazért mert az az isten örök igéjével megegyezik, mindazért mivel azon tudomány összegét magában foglalja, mely az idvességre szükséges s mert hitünk benne megnyughatik.

I. Először pedig köteleztetünk hinni az egy Istenben, a mindenható atyában, mivel ő alkotója, kezdete,

[34] Gentiléről Dávid Ferenc egy év mulva így ír: „Accedit et Valentinus Gentilis, qui anno 1567 Bernae Helvetiorum Papisticam illam de Trinitate doctrinam falsam et Daemoniorum fuisse propalam confessus est et sanguine confirmavit". (De falsa et vera . . . Eii$_2$ lap.)

[35] A tordai zsinat határozatait teljes szöveg szerint közölte *Lampe:* Hist. eccl. Hung. 147—148 l. Magyar fordítását *Kiss* Áron: i. m. 449—450 l.-ról közlöm.

forrása az istenségnek és egyedül ő a legfelsőbb, aki senkitől nem származott és mindenek felett van. Kiből a λόγος-t, az igét soha ki nem zárjuk. Sőt hogy ezek az Atyaistenben vannak, nyilvánítjuk, aminthogy ő benne a kettő a λόγος és Lélek kezdet és vég nélkül jelen vannak. Eltérünk azok magyarázatától, akik az egy jelzőt a lényegre (állat) s nem a Krisztus atyjára alkalmazzák; és abban a lényegben három személyt keresnek a Krisztus magyarázata ellen. Ján. 5. 1 Kor. 8. Eféz. 4 és másutt.

Először, mivel a legegyszerübb istent négy dologból szerkesztik össze, tudniillik egy lényegből (állatból) és három személyből.

Másodszor, mivel a bölcsekkel és pogányokkal oly elkülönözött és meddő istent állítanak, aki nem a Krisztus atyja; és így négy bálványt alkotva, t. i. a lényeget és három személyt, elvonnak bennünket az igaz Isten esméretétől, ki a Krisztus atyja, és a lényegbe helyezik azt, aki minden lényegen felül van.

Harmadszor, mivel az az ellenmondás zavara és három isten felállítása.

Negyedszer, mivel ellenkezik a tiszta világos igével.

II. Másodszor hiszünk a Jézus Krisztusban, ami Urunkban, amint maga magát Ján. 5. 11., Róm. 3. 5., és több helyen magyarázza, akit nemcsak a magunk, hanem mindenek urának vallunk. És azért ő általa és az ő nevében járulunk az Atyához; ő általa és ő vele együtt hivjuk segitségül az Atyát, elismervén, hogy az Atya mindeneket őneki adott és ő nekünk mindeneket megád, mivel ő benne választattunk el ami főpapunknak, közbenjárónknak (s nem vizsgáljuk szőrszálhasogatólag az álbölcsekkel (sophista), vajjon az Atyának lényegéből vagy személyéből származott-e? mert ezekről a szentírás sehol nem emlékezik. Elismerjük Pállal, hogy az ige a λόγος Istenben elrejtett titok, melyet az utolsó időben megjelentett. Efez. 3. Kol. 1. 1. Tim. 3. 2. Tim. 1. Róm. 16. és szent János evangelistával, hogy titok van aközt, ami az Istennél volt és ami azután testté lett, miképpen az apostolok is. Csel. 10. és 13. cselekesznek.

III. Harmadszor, hiszünk a Szentlélekben, mivel az ő nevében kereszteltettünk meg, őáltala szenteltettünk meg és születtünk újra az örök életre. Hisszük továbbá, hogy ő az Atyának és Fiunak lelke, ami vigasztalónk és tanítónk és hisszük mindazt, amit az egész szentírás róla előad, vagy tanít. De nem hiszünk harmadik személyt vagy egyént, mert azt nékünk a szentírás sehol sem tanítja«.

2. A *Serveto-féle antitrinitárizmus.*

Az 1567 február 17-iki tordai zsinatot úgy tekinthetjük, mint a magyar unitárizmusnak megalakuló gyűlését. A nyomában megindult polemia a magyar vilairodalomnak legnagyszerűbb jelensége volt. Könyvek, röpiratok, tudományos fejtegetések és verses gúnyolódások jelentek meg. Elvont fejtegetések napiérdekü izgató hírszámba mentek. A dogmatörténetben ez iratok összeségükben fontosak. Egyikük sem nyújt teljes rendszert. Mindenik csak egy adalék. Hanem azért ez adalékok rendszeres alakban éltek megalkotójuk — Dávid Ferenc — lelkében. Az alábbiakban Dávidnak 1567-től 1571-ig megjelent különböző cimü és tartalmu munkáiból állítottam össze az ő servetianus antitrinitárius hitrendszerét. Befejezőül pedig az 1571-iki marosvásárhelyi országgyűlésnek e teologiai hitrendszerre vonatkozó végzését közlöm teljes szöveg szerint.

A) *Szent írás.*

A biblia a XVI. század hitéletének törvénykönyve volt. Abban találták meg minden cselekedetüknek és gondolatuknak mérlegét. »Mi azért — irja 1701-ben P. Horváth Ferenc — ez okokra nézve ezt a fundamentumot vetettük a mi hitünkre néző dolgoknak bizonyos és csalhatatlan igazságnak erősítésére, úgy mint az okos *értelmet* és a *szent írást*.[36] E kettő az unitárius egyház tanításaihoz így viszonylik: »A mi hitünknek minden ágazatait a szent írásból szóról szóra kitételettnek meglátod.«[37] Ez a gondolat Dávid Ferencnél is megtalálható.[38] Mindazonáltal — irja Dávid »az irásnak bizonyságát erőszakkal ne vonjuk a mi vélekedésünknek értelmére«. Amely mondás-

[36] *Apologia Fratrum Unitariorum.* Kolozsvárott, 1701. (Az Unitária Ecclesia Typusával) 27 lap.

[37] ugyanott 3 lap.

[38] *Dávid* F.: *Rövid magyarázat* (1567). Aiij$^{v}_{2}$: „ . . . a szent írásban, mely csak a szent lélektől irattatott meg és az anyaszentegyháznak úgy hagyattatott, hogy annak higyjen . . ., aki egyebet hirdetend, átkozott legyen“. *Az egy ő magától való,* stb. (1571) aiij: „Az igazságnak reguláját követvén, a szent írásnak folyásával támasztom minden magyarázatomat“.

nak értelmét P. Horváth így fejtette ki: »...mind a traditiokat s mind a tőlük előhozatni szokott szent írásnak szavait félre tesszük. A szentírás szavait pedig nem azért, hogy elégségesnek vagy hitelesnek nem tartanók a szentírást akármely dolognak megbizonyítására, holott a szentírás Istennek szava lévén, ki merné azt kétségbe hozni; hanem annyiban tesszük félre, amennyiben nem bizonyítják a dolgot olyan világosan, hogy azon akárkinek is meg kellessék állani«.[39]

Mi a szentírás? »Kezdetben az evangéliom léleknek általa irattatott a hiveknek szívekbe. Azután pedig, mikor az embereknek háládatlanságokért az Isten a lelket elakarná venni, hártyára és papirosra írattatá, hogy az Antikrisztus Pápa és a több hamis tanítók az igazságnak útjáról a választottakat el ne vihetnék.«[40] »Mikor az emberek szabadságot vettenek önmaguknak egyik testamentumból a másikba való menetelre: szabad volt ottan egyiket a másikba változtatni és az újtestamentomnak rendelését az óra fordítani, Krisztust Mózessé és Mózest Krisztussá tenni, és végezetre odajutott a dolog, hogy e két testamentombeli bizonyságoknak összezavarása sem Krisztus értelmével, sem Mózesével együtt nem járt.«[41] Ezért, »ha az Istennek igazságát meg akarjuk érteni, szükség megválasztanunk a betűt a lelki értelemtől, az árnyékot a testtől, a sötétséget a világosságtól, mely a két testamen-

[39] *Apologia Fratrum Unitariorum.* 48 lap. Mint rendkívül jellemző sorokat idézem ugyanebből a könyvből a következőket: „A traditiokat pedig azért tesszük félre, hogy azoknak igazsága embereknek elméjén és emlékezetin fundáltatott, amely gyakorta hibázik. Másik az, hogy ha a traditiokban valami hiteles dolog volna is, annak is ugyancsak a szentírásban kellene fundáltatni és azzal mindenben egyezni kellene és úgy is bátorságosabb volna a szentírást hozni be bizonyságul, hogy így, ebben is a szentírásnak méltósága megmaradjon és megvallja minden nyelv, hogy az legyen csak egyedül a hitre néző dolgoknak csalhatatlan rámája". i. m. 48--49 lap.

[40] *Az egy ő magától való* (1571): Hiij lap.

[41] *Az egy ő magától való* (1571): Gij[2]. Érdekes, hogy Melius s vele a XVI. század kálvinizmusa — kétségtelenül Kálvinnak példájára — az erkölcsi rendszabályokat mind az ótestamentum rendelkezéseivel okolják meg. V. ö. *Kanyaró:* Unitárius történetírás és kálvinorthodoxia.

tumnak különbségében mutattatik meg«.[42] »Az én Istenem — írja Dávid befejezőleg — én nekem bizonyságom, hogy ezt az igazságot nem Alkoranumból, sem a Talmudból, sem Servetusból, hanem az élő Istennek igéjéből tanultam, tanítottam és tanítok.«[43]

B) *„Az apostoli Credo“.*

Dávid Ferencék a Credonak az alábbi magyar szövegét tanították: »Hiszek egy Istenben, mindenható Atyában, menynek és földnek teremtőjében. És Jézus Krisztusban, ő egyetlenegy fiában, mi Urunkban, ki fogantatott szentlélektől, született szűz Máriától, szenvedett, Poncius Pilátusnak alatta megfeszíttetett, meghalt, eltemettetett. Harmadnapon halottaiból feltámadott, mennyekbe felment, ül Atya mindenható Istennek jobbja felől. Onnan lészen eljövendő ítélni eleveneket és holtakat. Hiszem a szent lelket, a közönséges keresztyéni szent gyűlekezetet, bűnöknek bocsánatját, testnek feltámadását és az örök életet.«[44] Ezt a Credot hinnünk kell, mert hasznos mireánk. »E hasznot más névvel hivjuk Isten előtt való megigazulásnak«[45] — írja Basilus. »Ezen haszonból jő ki a bűnöknek bocsánatja, a fogadott fiuság és e fiuságnak lelke, mely pecsétül adatott a híveknek, végezetre az örök élet.«[46] Más szavakkal: »A Krisztus Jézusbeli hit nélkül nincsen egyéb örök kárhozatnál.«

[42] *Az egy ő magától való* (1571): Cij[2] lap. Ugyancsak *Dávid* F. írta (*Rövid magyarázat,* 1578.): „Csak az Istennek ígéjében kell azért megnyugodnunk és semmit azon kívül nem kell sem hinnünk, sem cselekednünk avagy rendelnünk“. (Pij[2] lap.)

[43] *Az egy atya Istennek* (1571): Hhhij lap. Ehhez a nyilatkozathoz, mint azt jelen tanulmány bizonyítja, sok szó fér.

[44] *Basilius* István volt kolozsvári iskolamester (tanár), a könyv írásakor prédikátor ugyanott, jegyezte föl e szöveget 1568-ban „*Az apostoli Credonak rövid magyarázatja*“ c. könyve Biij[2] lapon. Egyháztörténeti adalékul idezem a Békés Gáspárhoz való ajánlásnak e nehány sorát: „. . . ez előtt való időben is ismertem N: hozzám való szeretetit és jó akaratját, mikor tanítanám N: nemes erkölcsű öccseit kolozsvári scholamesterségemben, midőn az istenfélő Nagyságos Urat Petroity (!) Pétert hiven szolgálnád“.

[45] *Basilius:* i. m. Eiij[2] lap.

[46] *Basilius:* i. m. Eiij[2], lap. Dávid Ferenc e tételről így ír: „Az apostoli credo és a Krisztustól szereztetett imádság a mi idvességünknek igaz fundamentoma és ezen a fundamentumon építtetett meg az anyaszentegyház.

C) *Isten.*

α) *Isten fogalma (essentia dei).* »Az Istenben accidensek nincsenek, hanem valami az Istenben vagyon, mind substantia, magán levő állat«.[47] Ezt a kálvini formulát Melius Arany Tamás ellen ilyen alakban használta: »Az Isten lelki véghetetlen állat.«[48] Stancaro Istenről hasonló abstract fogalmat tanított.[49] Dávid Ferenc szerint: »Az Isten értelmes lélek, bölcs, hatalmas, kegyelmes, mindenható, igaz, tiszta, mindeneknek felette, mennynek-földnek teremtője, a mi urunk Krisztusnak szent atyja, ki az írásban Jehovának, azaz oly Istennek neveztetik, honnét mindenek vannak, miképpen Mózes első könyvének 2. részében és második könyvének hatodik részében bizonyíttatik. Az ige pedig Isten, nem valami állatnak vagy természetnek ő igéje, hanem jótéteményének és velünk való kedvének kifejezése. Mert mi legyen az ő természetében és állatjában, az írás meg nem magyarázza, sem szükség üdvességünkre arról tudakoznunk Istennek parancsolatjából és nem köteleztetünk arra.«[50] Ez utóbbi gondolatát másutt így variálta: »Istennek természetét és állatját nemhogy esmerhetnők, sőt inkább annak elmélkedésétől és vizsgálásától ugyan meg is tiltatunk.«[51]

β) *Isten egysége.* »Hogy egy legyen az Isten, nem valami kettős avagy hármas személyben: az Istennek igéje

Az ótestamentomban prédikáltatik az egy Istenben való hit, mely földnek, mennynek teremtője. Az újtestamentumban pedig hozzája tétetik, hogy higyjünk a Jézus Krisztusban is és *őtet segítségre hivjuk.* Johan. 14. Hebr. 7". *Rövid magyarázat.* R² lap. Jól jegyezzük meg, hogy ezt Dávid F. 1568-ban írta s csak 1571-ig vallotta.

[47] *Gelei Katona:* Titkok titka. (1644.) 786 l.

[48] *Melius:* Az Arany Tamás eretnekségeinek meghamisítási. (1562) 104 lap. Föntebb említve volt (l. 32 jegyz.), hogy a gyulafehérvári első hitvitán Melius visszavonta az „állat" és „személy" elnevezéseket. Az 1567-ki debreceni zsinat végzései között azonban újra ott találjuk.

[49] *Strancaro:* De trinitate, B_4a, C_4a lap.

[50] *Dávid* F.: Első része a prédikációknak (1569). 25² lap.

[51] *Dávid* F.: Az egy atya Istennek. (1571) Nnij lap. E mondásával merőben ellenkezik a következő: „A Krisztus itt e helyen megmagyarázza, minémű dologba helyheztetött légyen a mi idvességünk és az örök élet, tudniillik az egy Atya Istennek és az ő Fiának, ami urunk Jézus Krisztusnak esmeretibe". (*Rövid magyarázat* Kiij, lap.)

nyilván bizonyítja« — írja Dávid Ferenc.[52] »De azért az egy Isten ki legyen, — folytatja[53] — a szentírásnak folyása szerint nem mindnyájan ismerik. Ez pedig az egy atya Isten oly, ki egyedül és ő magától való Isten, ki senkitől semmit nem vött; ki mindenek felett vagyon; és kitől mindenek vannak; ki a mi urunk Jézus Krisztusnak Istene, atyja és feje; ki a világosságnak atyja és minden jóknak kútfeje.«

(Folyt. köv.)

[52] *Dávid* F.: Az egy ő magától való, stb. (1571.) A lap.

[53] *A nagyváradi disputáció* (1569) kiadásának függelékében levő confessioból.

Érdemesnek tartom ideírni *Basilius* Istvánnak „Az apostoli credonak“ c. könyvéből az Isten egységét bizonyító locusokat:

I. Csak egy az Isten: Deut. 4; Deut. 6; Márk 10; Máthé 4; János 5; János 17; Rom. 8; 1. Cor. 8; Gal. 3; 1. Cor. 2; Jak. 2; Jak. 4.

II. Ezen Isten legfelségesebb avagy mindeneknél magasságosb: Gen. 14; Deut. 34; Psal. 93; Eccl. 1; Luk. 6; Act. 7.

III. Ezen Isten mennynek és földnek teremtője, ura és Istene: Gen. 12; Gen. 24; Psal. 33; Psal. 135; Psal. 136; Ézs. 45; Máthé 11; Máthé 19; Act. 4; Act. 17.

IV. Ezen Isten mindeneknek atyja: Deut. 32; Ézs. 63; Malah. 2; Efez. 3; Efez. 4.

V. Ezen Isten különvaló az ő választott fiainak: Mathé 5; Mathé 6; Mathé 7, 10, 24; Tessalon 3; Filip 2.

VI. Ezen Isten tulajdon és kiváltképen való atyja a mi urunk Krisztusnak: Psal. 2, 110; Ézs. 7, 9, 24; 2 Sam. 7; Heb. 1; Mathé 1; Ján. 2, 3, 8; Galil. 4.

VII. Ezen Isten Istene és feje a Krisztusnak: Máté 27; Ján. 20; 1 Cor. 11; Efez. 1; Hebr. 1.

VIII. Ezen Isten különböz a Krisztustól: Ján. 10, 14, 16; Róm. 8; Efez. 2; Hebr. 7; Ján. 2.

IX. Ezen Isten az, akitűl mindenek vannak és ki mindenekfelett vagyon: Rom. 11; 1 Kor. 1; 1 Kor. 8; 2 Kor. 5; Efez. 3, 4; Eb. 2.

X. Ezen Isten egyedül bölcs, boldog, halhatatlan, láthatatlan, önmaga fejedelem: Ján. 1; 1 Tim. 1; 1 Tim. 6; Rom. 15; Filip. 4; 1 Tess. 5.

Az unitárizmus az egyén vallása.

Irta: **Lőfi Ödön.**

Bármely szempontból is vizsgáljuk a nagy reformáció eseményeit, azoknak kihatásaiban alig találjuk meg a történelmi kereszténység által megállapított hitnézetek lényegének megváltozását. A pápaság hatásköre szűkebb határok közzé szoríttatott, de megmaradt a szentháromság, a szeplőtelen szűz fogantatása, az eredendő bűn, a testi feltámadás, a kiengesztelés, az írás csalhatatlansága tana, a közbenjáró szükségessége az idvezüléshez, az ünnepeknek az ismert sorrendben való megtartása és sok más egyéb, melyekhez a protestántizmus ma is ragaszkodik, sőt azokat a szentíráson alapúló csalhatatlan dogmáknak tartja. A nagy reformáció munkájának hatását tagadhatatlanúl nagy mértékben befolyásolta a rákövetkező visszahatás, különösen a katholikus fejedelmek részéről; de miután maga a reformáció nem is annyira vallási, mint politikai szempontokban leli indító okait, s kivivott diadalai sem tulajdonithatók annyira a nagy reformátoroknak, mint inkább az egyes uralkodók politikai és diplomáciai beleavatkozásának, nagyon természetesen az eredmény sem nyilatkozhatott meg vallási téren oly nagyon befolyásoló mértékben. Az egyes népekben, a vallásos kérdések felhasználásával, inkább a nemzeti érzést és annak rugóit erősítette, mintsem a tulajdonképpeni vallásos ösztön mivelésére szolgáló alapot. Példa erre az angol és a német nemzet, melyeknek uralkodói állami szolgálatba hajtották a hitjavító mozgalmakat.

Ezért van az, hogy míg a protestántizmus a lelkiismeretbeli szabadság hirdetésével megszabadítani akarta magát a katolicizmus lenyűgöző bilincseiből, önmaga is

tömeg-vallássá lett. Dogmáitól megválni nem tudott, nem akart, a történelmi hagyományoktól és az azokban rejlő sok hazugságtól kritikai képzettségben való hiánya meg nem szabadíthatta. A nagy reformátorok mindannyia a katolikus egyházban nevelkedvén a vallás hagyományos lényegét sokkal szentebbnek tartották, mintsem hogy azon gyökeres változtatást eszközöljenek, tehát megelégedtek egyes külsőségek javításával vagy eldobásával. A nép pedig, mely az államhoz és az uralkodókhoz való függő viszonyában a miveltség legalacsonyabb fokán állott, nem igen törődhetett világot megváltó eszmékkel s avult hitét lelkében megtartva, vakon követte földesurát, fejedelmét.

Az ilyen útakon haladó protestántizmust semmi sem menthette meg attól, hogy nemcsak ezelőtt három és fél századdal, de még ma is alig legyen több, mint a vallási szükségleteket sóvárgó tömeg-lélekre ható misztikus valami, mely mind e mai napig hirdeti a saját maga által is kárhoztatott csalhatatlanságot.

Ennyiben tehát a nagy reformáció által megteremtett protestantizmus vallási téren csakis negativ módon működhetett és működik ma is; ami fölött nem is csodálkozhatunk, mert a pápai hatalom csorbulásával szükségszerüleg az ellenlábas császári, világi hatalomnak kellett előtérbe jutnia és az ennek szolgálatába hajtott protestantizmus csakis tömeg-vallássá fejlődhetett. A tömeg-vallások tulajdonsága pedig az, hogy a vallásos életet nem mint önmagában való célt fejlesztik, hanem eszköznek tartják olyan érdekek elérésére, melyeknek befolyásoló, irányító hatalma teljesen külső erők behatásától függ. A tömeg-vallásoknak ezért szükségök van olyan elvekre, eseményekre, dogmákra, melyeknek általánosan ható kényszerüsége alól a lélek nem vonhatja ki magát, mert ezáltal az örök kárhozat csapásait kénytelen szenvedni. A nagy reformáció előtt a pápai hatalom korlátlan uralma állott a lelkek fölött; mig a Lutherék által kezdeményezett mozgalom a szentírás csalhatatlanságába vetette minden reményét. Egyikben mint a másikban ugyanaz a megcsontosodott dogmai szellem nyilatkozik meg, mely

majdnem négy évszázadon keresztül a legrémesebb átkokkal sujtotta annak ellenzőit; de hogy ez a szellem még ma is él mindkét részen, elegendő, ha megemlítem hazánkban a Prohászka puspök és a Zoványi Jenő ügyét, külföldi példa pedig száz számra található. A tömeg-vallások célja, egyszóval, a lelkek fölötti korlátlan uralom olyan tekintélyek alapján, melyeknek erejét nem a benső hit és odaadás, hanem csak a kényszerüség adja meg.

Ez állítás igazsága akkor áll előttünk teljes világosságban, ha úgy a katolicizmust, mint a protestántizmust a Jézus eszméi egyenes leszármazottjaiként tekintjük, a milyeneknek magukat vallják. Az írás szavai szerint Jézus azt tanította Istenről, hogy ő Atyánk, kinek tökélelessége, jósága, szeretete, kegyelme irántunk végtelen s az ember egyetlen földi célja csak az lehet, hogy Istent e tulajdonaiban megközelítse. „Boldogok, akiknek szivök tiszta, mert azok Istent meglátják". „Ti vagytok e földnek sava, ti vagytok e világnak világossága". „Legyetek tökéletesek, mint a ti mennyei atyátok tökéletes". „Nincsen más jó, csak egyedül Isten". Amidőn ezeket a kijelentéseket halljuk, egy olyan világban érezzük magunkat, ahol az ember természetes és józan hitének megnyilvánulásában semmi semmi állja útját, sőt lelkének erőit a közvetlen érzés készteti visszhangra e hitének kielégítése iránt. Ami a Jézus személyéi oly kiválóan tisztelt jellemmé avatja az ő vallásos nézeteiben és ami annyira örök érvényü és általánosan ható igazságként szól hozzánk tanításaiból, nem hagyományokból eltanult szólásmód, nem zsinatok által írásokban letett és emberi törvények szellemében ható misztikus dogma, hanem mind közvetlen *isteni ajándék*, mely a hit útján nyerhető meg. A történelmi kereszténység mindezeket nem tanítja és nem is taníthatja, mert ezáltal nem az ember isteniesülhetését, hanem egy közbenjáró szükségtelenségét, az áldozati bárány kiengesztelésének célszerütlenségét, a szentháromság kimagyarázhatatlanságát és más egyéb hiábavalóságokat okolna meg. Ennélfogva tehát hiában keressük ama szellemi atóddás jogát, melyet a hivatalos kereszténység akár a pápaságban, akár a protestantizmusban magának vindikál.

A nagy reformáció hullámai által fölvetett eszmék egyetlen pozitiv eredménye a valóságos hitjavítás terén, Dávid Ferencnek ama kijelentése, hogy »a hit Isten ajándéka«. E kijelentéssel a hitéletben a lehetőségeknek oly alapja tárul föl előttünk, melyet egész Jézusig hiában keresünk. Benne foglaltatik az unitárizmus egész lényege s ez az az irányt mutató erő, melynek vezérletében a jövő unitárizmusának haladnia kell. Az unitárizmus ez elvnek elfogadásával megszabadította magát a tömeg-vallás minden kárhozatos befolyásától és az egyén vallásává finomult. El sem is képzelhető, hogy az ember vallásos életet éljen az egyéni hit öntudata nélkül. Mert a mi előttünk Istent naggyá, bölccsé, igazságossá, szerető Atyává, a tökéletesség örök kútfejévé teszi, melyek által őt mindenek felett egyedüli főhatalomnak valljuk, csak az által az öntudatosság által lesz világossá, melyet bennünk az egyéni hit ereje teremt. Istennel való erkölcsi összeköttetésünk elmaradhatatlan föltétele: az ő tulajdonainak saját egyéniségünkben való tudatos visszatükröződése, mely által vallotta Jézus is, hogy »én és az Atya egy vagyunk«. Ennélfogva a lélek a saját benső lényegének szükségletéből kifolyólag keresi a legtermészetesebb útat ahhoz az örök tökéletességhez, melyhez a *vett ajándék útján* természetszerüleg kapcsolva van. Az örökkévalósággal, a tökéletességgel, a szentséggel, a szeretettel, a jósággal, az igazságossággal való tudatos egységének érzete ad erőt minden törekvésének megnyilvánulásában; és mert tudja, hogy ezekre nézve hiában várja a külső segitséget, eldob magától minden konvencionális formát s mint egyén áll szemben az isteni egyéniséggel.

Az isteni ajándéknak nincs szüksége közvetitésre, mert Isten részéről nem tehetjük föl az érdekeltséget, ennélfogva az, t. i. az ajándék, sem nem misztikus, sem nem titokzatos. Nem adatik, mint erőszakolt adomány, melynek el nem fogadása kárhozatba sodor, hanem az erkölcsi viszonyból kifolyólag az ember azt önként fogadja. Az isteni ajándék sem kárhozatba, sem predesztinált állapotba nem juttathatja a lelket, mert ezzel az önmaga tekintélyét rombolná szét, miután lelkünk az isteni lélektől ered,

a mi tehát azt tételezi föl, hogy lelkünk a gyarlóságok elhagyásával az isteni tulajdonokat közelítse meg, mint a melynek lehetősége saját egyéniségében föltételezve van.

Az isteni ajándék mindeneknek egyenlőképpen adatik, minélfogva a tökéletesedés, az embernek Istenhez emelkedhetése is egyenlőképpen oszlik meg s ezáltal az emberiség testvériesülése munkáltatik. Az isteni ajándék végül az örök tökéletesség felé irányítja a lélek tevékenységét, melynek nem szab határt a gyarlóság és a bűn, a születés és a halál, a múlt és a jövendő, hanem ezeken diadalmaskodva, kárpótlásúl és vigasztalásúl szolgál a földi lét annyi vesztesége és megpróbáltatása között; egyszóval a földi lét változandóságaiban és küzdelmeiben azokra a lehetőségekre késziti elő a lelket, melyeknek elérésében a saját váltságát találja meg és alkalmazza önmaga idvezülésére.

Amidőn az unitárizmus ezekben az elvekben fogadja el ama tételeket, melyeknek az öntudatosság útján általánosan ható érvényét hirdeti, egy olyan vallásnak teszi le alapját, mely többé már nem a külső kényszeritő körülmények hatásában, vagy a tömeg-szuggeszció befolyásában ébreszti föl a hitet, hanem éppen az egyéni lélekben lakozó hitet, mint isteni adományt teszi az élet minden megnyilvánulásainak sarkpontjává. Mert az élet céljában nem azt keressük, hogy az a végeredményben eszközöljön számunkra hitet, hanem a hitet azért vettük Istentől, hogy az saját érdeménél fogva teremtsen célt az ember számára kinek más példányképe, mint e hit ajándékozója, nem lehet. Istent, csak mint egyéniséget képzelhetjük a világ főtényezőjének, mely annak egységét is biztosítja; minélfogva a nekünk adományozott hit is az egyénben föltámadó érzéseknek Istenhez emelésében érvényesiti az Istent megközelítő tevékenységét.

Az unitárizmus a Jézus vallását is nem azért fogadja el olyan alapnak, melyre építeni kíván, mert az az ő csudálatos születésénél, csudatevő hatalmánál, kiengesztelő halálánál, sőt feltámadásánál és újra testi megjelenésénél fogva, vagy más kényszerhatásnál fogva fogadandó el örök kárhozat büntetése ellenében, hanem azért, mert

az embernek, mint egyénnek nyit örök útat isteni eredetének forrásához, honnan fölebb emelkedhetésének minden erejét meríti. Jézus példaadásában nem a kivételességet látjuk, melyre mint áldozati érdemre hivatkozunk vallásos hitünk megnyilatkozásában, hanem az ember örök emelkedhetését isteni célpontjához.

Ezer esztendőknek hosszú sorozata teszen bizonyságot arról, hogy bármely vallásnak alapja csak az egyénben letett isteni erőknek a hit által eszközölt megnyilvánulásaiban vezet célhoz. Mig Mózes a rideg szertartásokban, Confucius az ember-imádásban, Buddha a megsemmisüléssel egyenlő átolvadásban, Mohamed az érzékiségnek a túlvilágra alkalmazásában igyekeztek tömeg-vallást alapítani, mely által az embernek csak mások által való kormányozhatóságát biztosították, addig Jézus az ember lelki, közvetlen világából emelte ki az egyént saját hite segítségével, hogy így egyfelől a legtermészetesebb úton jusson vallásos öntudatára, másfelől pedig, hogy saját erejéből egységes, összhangzatos célba irányítsa sokoldalunak látszó tevékenységét. Mert vallásnak csak azt a lelki összhangzatos erőt tekinthetjük, mely önmagában hordozza minden erényét és erélyét s mely minden szépre, jóra, igazra, tökéletesre igyekező munkájában nem talál maga előtt egy bosszúálló isteni tekintély által emelt elhatároló korlátokat. Az abszolut lelki szabadság tudatában áll előttünk tisztán megvilágítva nagyság és kicsinység, erő és gyengeség, erény és bün s viszont ezeknek választásában lesz a lélek jutalma megdicsőülés vagy kárhozat. Egyik, mint a másik, az egyéni érdem, vagy az egyéni bukás következménye, mert a lélek sem föl nem emelkedhetik, sem nem sülyedhet mindaddig, mig az önmagában levő erőkkel vagy teljes összhangban, vagy teljes ellentétben nem áll tevékenysége. Lelki életünk minden vallásos megnyilatkozása az isteni példaadás szerint igazodik, s ha e példaadásban azt a célt látjuk, melyet követnünk kell, bizonyára csak egyéniségünk útjain követjük azt, mert más útakon követve, reánk nézve semminemü hatása nincs.

Az embernek Istenhez vezető útja egyenes és közvetlen; mert a hit Isten ajándéka lévén, csakis Istenben össz-

pontosulhat a vett ajándék minden munkájának következménye. Hozzá közeledünk legnagyobb és feltétlen bizalmunkkal, tőle várjuk a megszentelő áldást és a kiengesztelő kegyelmet; benne látjuk az élet kezdetét és végét, a kitől ered és a kihez megtér minden teremtett dolog, mert mindezeknek tudata közvetlenül él mibennünk. Az embernek önmaga megismerése által az Isten megismerése munkáltatik; és Isten megismerésében az ember tökéletesedhetésének van alapja. Ezért hirdeti az unitárizmus, hogy ma már nem a lehetetlenségek sorában mivel csudákat az isteni szeszély kivételessége, hanem az isteni lehetőségek megvalósításán fáradozik az emberi hit. Mi szükségünk van tehát bármely dogmára ahhoz, hogy e szép világban megtaláljuk az összhangzó rendet, s annak alkotóját tiszteljük és imádjuk? Micsoda kényszerítő erőre van szükség, hogy előttünk bizonyossá váljon a minden lelkekhez való erkölcsi rokonság érzete, ha megadatott lelkünkbe a hit, szivünkbe a szeretet? Miféle csudáknak és érthetetlen tanoknak kell kijelentetniök, avagy micsoda praedestinált fajokat kell látnunk Ádám utódai között, hogy akár az Isten mindenhatóságáról, akár az ember földi gyarlóságáról meggyőződjünk, midőn öntudatos cselekedeteinkben előre láthatjuk azok következményeit? Minket, mint Istennek gyermekeit, fölemel az a tudat, hogy hozzá hasonlóvá tehetjük magunkat, s erre mint saját érdemünkre hivatkozhatunk a lelkiismeret előtt, s ha az az erő, mely erre képesít, az egyéni hitben gyökerezik, úgy hinnünk kell, hogy *ez a hit* az Isten ajándéka.

Ez a hit bizonyára még nem hódította meg a világot, talán még mimagunkat sem egészen. Lehet, talán kényelmesebb dolog a dogmák, megállapított hittételek födele alatt várni a bekövetkezhető életfordulatokat; lehet, talán a tömeg-szuggeszció hatalma ma is sokakat elriaszt az igazság önzetlen keresésétől és hirdetésétől. De az általános mivelődés haladásával a tömeg-vallások természetszerűleg elveszítik a hitélet ébrentartásában a vezérszerepet s helyöket csak az egyén vallása pótolhatja. Erre pedig egyedül az unitárizmus képes, mely hitet nem farag, hanem isteni ajándékként veszi s mint olyannal él és halad minden lehető emberi célok felé.

Egy régi imádságom.

Uram, veled én pörbe szálltam . . .
Egedre köveket dobáltam
S most hullanak rám garmadában.

Uram, a kövek zúznak, fájnak,
Lelken ütnek, szíven találnak.
Vess véget már pörnek, csapásnak.

Tudod, hogy nem magamért kezdtem,
Oltárhoz egy angyalt vezettem
S te ránk se gondoltál egedben.

S elhagytál, el, gondban, nyomorban
S mikor már-már porig lerogytam,
Ő jajgatott s én követ fogtam.

Nézd, nézd Uram, most már imádunk,
Azt is tudod, hogy kire várunk . . .
Oh áldd meg hát az árvaságunk!

S nézd, nézd Atyánk, mi félünk, félünk...
Jövel, jövel s maradj itt vélünk,
Egy új lélek nevében kérünk.

1879. **Jókey Aladár.**

Egyházi beszéd.*

Irta: **Kovács Lajos.**

Alapíge: Máté XXVIII. 19. „Elmenvén, tanítsatok minden népeket, megkeresztelvén őket Atyának, Fiunak és Szentléleknek nevében".

»Elmenvén, tanítsatok minden népeket, megkeresztelvén őket Atyának, Fiunak és Szentléleknek nevében«. Egyike ez azoknak a jól ismert és minden egyszerüsége mellett sem közönséges jelentésü evangéliumi kifejezéseknek, melyeket sokszor és örömmel, mondhatnám bizonyos kedvteléssel hangoztatunk a keresztény szószékeken s más körben végzett kötelességeink teljesítése közben, mert a keresztény emberiség célját és kötelességének irányát látjuk azokban megjelölve. Azok közé a nagyértékü utasításszerü kijelentések közzé tartoznak az alapige szavai, melyek életének alkonyán hangzottak el a Jézus ajkairól s már ennélfogva is különös becscsel és jelentőséggel kell hogy birjanak minden jóravaló és vallásos lelkületü keresztény emberre nézve. Sőt a Máté evangeliuma szerint úgyszólva ez az utolsó utasítása Jézusnak tanítványai számára.

A nagy Mester tehát méltán tünhetik fel e pillanatban lelki szemeink előtt úgy, mint aki távozóban van. Érzi, hogy rövidre terjedt földi pályafutása vége felé közeledik. Lelke tudja már, hogy küzdelmeinek nemsokára vége szakad s a földi lét határai bezáródnak számára és megnyilik előtte az örökkévalóság kapuja, melyen át elválhatatlanúl kiséri tanítványainak, szeretteinek ragaszkodása, annyiaknak forró szeretete, rövid életének oly sok szép

* A Bedő Alberttől hirdetett pályázaton jutalmat nyert.

emléke, szavainak és cselekedeteinek a lelkekben visszamaradt áldó hatása.

Jézus távozóban van és búcsuzik. Ajkán már elhangzottak azok a szebbnél-szebb kijelentések, melyek örökre emlékezetesek lesznek azok előtt, akik hallhatták s azok előtt is, akik az ő tudományát megérteni és példáját követni próbálják. Hallottuk mi is: »Uj parancsolatot adok nektek: egymást szeressétek«; »Békességet hagyok nektek, amaz én békességemet adom nektek, melyet a világ nem adhat«. Igéje biztatott már minket is: »Nem hagylak titeket árvául«, »ahová én megyek, tudjátok, az útat is tudjátok«. Szavai megcsendültek már a mi szivünkben is, melyeket bízó lélekkel ég felé tekintve imádkozva mondott ajaka: »Atyám, én dicsőitettelek Téged a földön, elvégeztem a dolgot, melyet rám biztál, most annak okáért dicsőits meg Te is engemet tenmagadnál«. Készen áll hát egészen, hogy mennyei Atyjának kezeibe ajánlja lelkét. De nem távozhatik mégis addig, míg tanítványainak s általuk összes követőinek egy határozott célt meg nem jelöl és röviden össze nem foglalja azokat a teendőket, melyeknek teljesítésétől függ az általa hirdetett eszméknek terjedése és diadala s az embernek egész lelki boldogsága.

Utasítást ad hát övéinek. Földi javakkal ugyan nem dicsekedhetik, de szellemi gazdagsága és lelki szüksége méltó felhasználására határozottan rendelkezik. Hogy példája követésére és eszméi terjesztésére továbbra is buzdítsa és lelkesítse közvetlen és mindenkori tanítványait, egyszerü, de jelentőségteljes szavakkal szabja meg működésük irányát mondván: »Elmenvén, tanitsatok minden népeket, megkeresztelvén őket az Atyának, Fiunak és Szentléleknek nevében«.

Ugy tetszik nekem kedves atyámfiai, hogy ezekben a szavakban a legvilágosabban és leghatározottabban van kifejezve a tanítványi kötelesség. Jézus két pontban foglalja össze azt. Egyik a tanításra, másik a tanításon alapuló keresztelésre vonatkozik. Míg ezekről szólok, kisérjen figyelmetek.

I.

Jézus tehát a tanításban jelöli meg a tanítványok egyik kötelességét. Bizonyára azért teszi ezt, mert ömaga is a tanításnak szentelte egész életét s teljesen meg volt győződve afelől, hogy csakis ezzel lehet a lelkekhez közel férkőzni, a tévelygéseket eloszlatni, az elmékbe világosságot önteni és látta, hogy csakis ezzel lehet eredményeket elérni.

Ma már azt hiszem, nem kell hosszasabban magyarázni és bizonyítani, hogy a tudomány uralja a világot. A népek szellemi haladásának és mivelődésének irányát azok a nemzetek szabják meg, melyek szellemileg a legkifejlettebb fokon állanak.

A tanításnak kétségtelenül a tanulás az alapja. Ez a két szó: tanulás és tanítás magában foglalja egy valamire való embernek egész élete célját és kötelességei irányát attól a pillanattól kezdve, midőn öntudatra ébred, egészen szive utolsó dobbanásáig. Tanulás és tanítás nem egyebet jelent, mint az életet a maga teljességében. Tanul az ember az életből, a tapasztalatből, a könyvekből, a külvilág jelenségeiből, a szellemi élet működésének megfigyeléséből s általában mindenből, amire csak a figyelem kiterjed. Tanult Jézus is. Ismerte nemzete múltját, történetét. Jártas volt a próféták írásaiban s a Dávid király hiterősítő zsoltáraiban. Tisztában volt kora népének vágyaival, reményeivel, várakozásával, valamint tévelygéseivel, hibáival, törekvéseivel, meddő harcaival is. Tanító iskolája a zsinagóga volt, meg a puszta és a magány s általában a természet kebele, a társadalmi élet romlottsága, tanítómestere pedig különösen saját esze, szive, megfigyelő tehetsége és ezeknek okos felhasználása. Ezekre támaszkodva biztos fegyverekkel indult el a nemes harcra, hogy végre is diadallal mondhassa el: »bizzatok, én meggyőztem a világot«. Ennek a győzelemnek pedig az alapja nem más, mint a bölcs előrelátás, a legnehezebb helyzetben is magát feltalálni tudó tanítás.

Ennek a folytatására akarja buzdítani tanítványait, midőn mondja: »Elmenvén, tanítsatok minden népeket«.

Hogy e szavaknak a fontosságát és e megbizatás tel-

jesítésével járó nehézségeket megláthassuk, egy pillantást kell vetnünk annak a kornak a gondolatvilágára és a Jézus munkásságára.

Tudjuk, hogy a zsidó nép a mózesi törvényre építette fel valláserkölcsi életét, hitrendszerét, minden reményét és várakozását. Előtte az volt igaz és szent, amit a törvény mondott. Lehet, hogy ellene mondott annak a józan ész és a lelkiismeret szava, de ragaszkodott a törvény betűjéhez, mert azt tanulta és azt követelték tőle a törvény őrei és magyarázói. Így a zsidó nép egyebek mellett vallási tekintetben is egyoldaluságba esett, talán akaratlanúl, a minek természetes következménye alig lehetett más, mint az, hogy a lényeget figyelmen kivül hagyva, akárhányszor mellékes szempontok érvényesítésére törekedett. Ezért mondá Jézus, hogy »aki az egész törvényt megtartja, vétkezik egy dologban, az egész törvény megtartásában«. Ő maga kijelentette, hogy nem jött a törvény eltörlésére, hanem inkább betöltésére, de a midőn betölteni akarta, a törvénynek nem betűjét, hanem lelkét, szellemét nézte és a szerint cselekedett. Ez a felfogása nagy ellentéteket szült közte és a zsidó papság között, a minek nyilt ellenségeskedés lett a következménye. A zsidó papság ragaszkodott a hagyományhoz, mert félt, hogy ha megrendül az alap, összeomlik az egész alkotás, az egész múlt. Jézus pedig erősen hangoztatva a szükségszerü fejlődés és előhaladás alapfeltételét: »legyetek tökéletesek«, arra törekedett, hogy a régi alapon megállva új erőt, új lelket öntsön a nemzet életébe, vallási és erkölcsi felfogásába, mert csak így remélheti élete biztos fennmaradását s tekintélye és vezérszerepe megtartását, akár vallási és mivelődési, akár gazdasági és szellemi téren. Egyik felől tehát az érdekeiket és befolyásukat, anyagi jólétüket és kényelmüket féltő hatalmasok állottak, másikfelől pedig az, aki kis csapatával a sziv és lélek jogait és jogos követeléseinek kielégitését többre becsülte minden földi gazdagságánál és kierőszakolt tekintélynél: Jézus, mint a szellemi szabadság hirdetője, a lelki élet jogainak védője és oltalmazója.

Tudjuk, hogy amily mértékben terjedtek eszméi és

növekedett tekintélye, épp oly mértékben nőtt az ellenségeskedés is ellene, melynek alapját a hatalmi jog, felfuvalkodás, gyülölet és rosszakarat képezte. Itt az alattomosság és képmutatás üzte gonosz játékát, amott pedig a nyiltság és őszinteség lengette zászlóit. Itt a visszafojtott gyülölet és a sötét irigység lövöldözte mérges nyílait, amott az ártatlanság, szelidség és jóakarat csillogtatta ragyogó fegyverét. Végre is el kellett következnie a döntő harcnak. Pillanatra úgy tetszett, hogy a hatalom győzött, de győzelme romlásának volt az előjele. Ellenben az igazság bajnoka ha látszólag veszteséget szenvedett és elesett is, de — mint annyiszor még a világtörténelem fényes lapjainak bizonysága szerint — megdicsőült a küzdelemben és példányképévé lett azoknak, akik meggyőződésüket, az igazságért, a szellemi szabadság örökkévaló kincseiért híven és igazán küzdenek.

Tanítványai látták a nagyszerü harcot, tanúi voltak a küzdelemnek. Látták, hogy mily nagy lelki erővel kell rendelkezni annak, aki elcsüggedni nem akar. S viszont könynyen elképzelhették azt is, hogy mily nehéz lehet helyzetük a vezér nélkül. Tán még a Mester életében aggodalommal töltötte el lelküket a jövendő.

És ilyen mult mellett s ilyen jövővel szemben mondja Jézus tanítványainak: »Elmenvén tanítsatok minden népeket.« Hogyne éreznék tehát a feladat nagyságát, a kötelesség teljesítés nehézségét, melyet a Jézus parancsa állít eléjük? De viszont nem kell-e meglátniok világosan a Jézus szavainak mély értelmét és jövőre irányuló fontosságát? Hisz e parancs teljesítésétől függ a megkezdett munkának óhajtott és remélt sikere. Ha a tanítványok megértik a célt, mit Jézus szavaival kifejezni akar s életüket a Mester kivánsága teljesítésére szentelik, akkor lehet remény, hogy a munka tovább folytatódik és eredményes lesz, de ha a tanítványok csak addig tudnak lelkesedni, mig Mesterük közelükben van, mig látják hitét és bizalmát, türelmét és lelkesedését, mig érzik megbocsátani kész szivének és nagy lelki erejének felemelő hatását, azután pedig kevésnek érzik erejüket a nagy munka folytatására, melyet ragyogó szinekkel fest meg a kitartás, a bátorság, az ön-

feláldozó szeretet munkás keze s melynek nem hiányzik szenvedései mellett dicsősége sem, de ha nem lesznek akik az ismert úton tovább haladjanak s a szent cél érdekében tovább dolgozzanak, akkor az egész küzdelem hiábavaló lehet. Mig ha Mesterük élete követendő példa előttük; ha lelkükbe vannak írva a Jézus szavai: »példát adtam nektek, hogy amint én cselekedtem, ti is úgy cselekedjetek«; ha készen lesznek a testnek minden erőtelensége mellett is buzgó lélekkel tenni és munkálni; ha átérzik, hogy »nem használ semmit, ha valaki az egész világot is megnyeri, lelkében pedig kárt vall«: ha a csaknem biztosra vehető fokozódó ellenszenvvel növekedő bizalommal és bátorsággal mernek szembe nézni; ha ők is teljesen készen állanak, ha kell, életük árán is, áldozni az igazságért, akkor a Jézus eszméinek, tanainak terjedése bizonyos és az emberiség szellemi és erkölcsi életének helyes irányban való továbbhaladása fel nem tartóztatható. A világosság, melynek előbb-utóbb úgy is le kell győzni a sötétséget, rohamos léptekben halad a szükséges és jogos diadal felé. Az igazság, mely nem ismer érdeket, nem keres pártfogást, melynek nincs szüksége érdemetlen támogatásra, mely nem bánt senkit, de érdem szerint jutalmaz, az igazság mind tisztább fényben fog ragyogni.

A tanítványoknak tehát meg kell érteni a Jézus szavait: »Elmenvén, tanítsatok minden népeket«, mert e parancs teljesítésétől függ Jézus megkezdett munkájának sikere s ettől függ az egész kereszténység élete. Tudta ezt bizonyára Jézus is. Azért igyekezett felhasználni minden eszközt arra, hogy tanítványai lelkébe ellenállhatlan erővel oltsa bele az általa megkezdett munka tovább folytatásának a szükségét s annak sikerébe vetett bizalmukat. S mivel tanui és részesei voltak a küzdelemnek, melyen ő átment; látták, hogy tűrt és szenvedett, de hitét és bizalmát soha el nem vesztette s viszont ő is tapasztalta, hogy tanítványainak szivét a lelkesedés és akaraterő átbatja, hitte, hogy megértették törekvéseit; bizott bennök, hogy készen állanak példája követésére, készen állanak elmenni és tanítani minden népeket; hitte, hogy az esz-

méket és igazságokat, melyeket ő csüggedést nem ismerve hirdetett, hirdetni fogják tovább s beleoltják minél több szívbe és lélekbe azokat mélyen, igyekezni fognak minél többeket megnyerni ama tudomány számára, mely az Isten- és emberszeretet tartja fő törvényének.

A tanítványok eleget tettek a Jézus parancsának. A Jézus által keblükbe oltott szent buzgósággal tanítottak. Hirdették Jézust és eszméit s miként Jézus, ők is csaknem mindnyájan életüket áldozták az evangéliumért. A tanítványok méltók voltak Mesterük bizalmára és szeretetére.

A kereszténység rendszere azóta állandóan és ma is a tanításon nyugszik. A fejlődő életnek, legyen ez vallási, művészeti vagy akár politikai, más biztos alapja nem is lehet. Különösen a protestáns egyház mindig a tanításra támaszkodott. Tehát nem csak a Jézus első tanítványai, hanem a mindenkori tanítványok is átérezték ama jézusi szavak jelentőségét: »Elmenvén, tanítsatok minden népeket.« S ha azt akarjuk, hogy a tökéletesedés útján feljebb haladjunk, ezt nem is szabad soha elfelejtenünk, mert azt a nagyjelentőségü munkát, melyet Jézus egyszerü szavakkal tett követőinek mulhatatlan kötelességévé, csak így folytatjuk, így visszük előre s annak állandó sikerét így fogjuk biztosítani a jövendő számára.

II.

A másik kötelesség, melyre a Jézus utasítása vonatkozik: a tanításon alapuló keresztelés.

A mai keresztelésnek az alapját Jézus vetette meg tehát ezekkel a szavakkal: »megkeresztelvén őket az Atyának, a Fiunak és Szentléleknek nevében«.

A keresztelés ismeretes volt már Jézus előtt is. Keresztelő János, midőn bűnbánatra és megtérésre hívta a népet, megkeresztelte azokat, akik bűneiket megbánva megtértek. Jézus maga is megkereszteltette magát, mielőtt tanítói pályájára elindúlt volna, mintegy jelezve ezáltal az isteni megbizatást, melynek eleget kell tennie anélkül, hogy a kisértések és akadályok sokasága, a küzdelem nagysága pillanatra is megfélemlítené, avagy a si-

ker elbizakodottá tenné. Az apostolok is megkeresztelték azokat, akik keresztényekké lettek. A keresztelés azonban akkor a dolog természetéből kifolyólag más kellett hogy legyen, mint ma. Akkor a felnőtteket keresztelték meg, akik értelmileg fejlettek voltak, kiknek kiforrott meggyőződésük, kialakult gondolatviláguk volt a hit tételeire nézve. A felnőttek keresztelésénél természetesnek kell találnunk, hogy a keresztelést megfelelő tanítás előzte meg. Tudjuk, hogy kezdetben a keresztény egyház a zsidókból és a pogányokból lett keresztényekkel szaporodott. Azokat az embereket tehát, akik egészen más gondolat- és hitvilágban nőttek fel, meg kellett előre ismertetni az elvekkel és tanokkal, melyeknek magukat ezután alávetni tartoztak s csak ez ismeret alapján lehetett felvenni a keresztény egyházba.

Itt tehát a keresztelés a tanítás és tanulás eredményét jelentette. Befejezése volt annak az eljárásnak, mely az áttérni szándékozót alkalmassá tette a keresztény egyházba való felvételre. Mig egyfelől meggyőzte az illetőt arról, hogy eddigi életmódjával, gondolatvilágával és hitfelfogásával szakítania kell, vagyis le kell vetni a régi ruhát szellemi és erkölcsi, társadalmi és egyházi tekintetben egyaránt és újat kell felöltenie, addig másfelől tudatos elkötelezés akart lenni arra nézve, hogy aki megkeresztelkedik, alkalmazkodnia kell a keresztény vallás törvényeihez és követelményeihez, azaz a Jézus példája szerint és szellemében kell élnie és cselekednie. Ezért helyez Jézus is oly nagy sulyt az alapige szavaiban a tanításra és keresztelésre egyaránt, ezért küldi ki tanítványait a nagy világba azzal a megbizatással: »elmenvén, tanítsatok minden népeket, megkeresztelvén őket az Atyának, Fiunak és Szentléleknek nevében«.

Jézus szerint is a valódi keresztelésnek szükséges előfeltétele a felvilágosító és meggyőző tanítás. Enélkül nincs annak erkölcsi értéke, az életre kiható magasabb jelentősége. Enélkül egyszerü jelkép marad és talán örökre nélkülözni fogja a megkeresztelt az új élet kezdetének feltételét, a benső újjászületés indító okait. Egy folytonos újjászületést eszközlő erővé pedig aligha válhatik a

szívben az a külső jelkép csak úgy magára, a belső rugók hiányával. Ellenben a szilárd alapon nyugvó, vagyis jól előkészített keresztelés határozott és biztos nyereséget jelent. Mert annak az alapja a tudatos, a megértő hit, mely nemcsak a szivet nyugtatja meg, nemcsak az elmét világosítja fel, hanem buzgó követőjévé és hirdetőjévé is teszi az ily módon megkeresztelt embert a Jézus életének és vallásának.

Azonban a keresztelés külső formája idők folytán bizonyos átalakuláson ment keresztül, de ugyanazon szellem jut benne kifejezésre ma is és jelentősége is ugyanaz. Ugyanis a kereszténység azáltal, hogy újabb meg újabb nemzedékek váltották fel kebelében egymást, határozott fejlődési irányt vett, körvonalai hovatovább mind tisztábban alakultak ki és már nem csupán a körülálló elemek csatlakozásával gyarapodott és erősödött, hanem önmagában is növekedett. Ha tehát eleinte a felnőttek megkeresztelése volt parancsoló szükség, idővel a kisdedeket kellett legalább jelképesen elkötelezni a keresztény egyház tagjaivá. Most tehát a keresztelést nem előzhette meg a tanítás. Most már valóban csak jelképpé változott át az, mely csak kezdete, kiinduló pontja annak az igazi keresztelésnek, melynek erkölcsi és szellemi értéke is kell hogy legyen. A tiszta vízzel való jelképes keresztelés után, midőn a gyermek testileg és lelkileg annyira fejlődött, hogy már kezd öntudatosan látni, gondolkozni, itélni, kezdődik ez a szellemi és erkölcsi értékkel biró igazi keresztelés, mely a vallástanitás elég hosszú útján vezet át s amely egyelőre legalább a konfirmációval, vagyis a hitben való megerősödés bizonyságtételével fejeződik be. Ez az eljárás a jelkép mellett kifejezésre juttatja a belső értéket is. A látszaton felülemelkedve, igyekszik megtalálni azokat az eszközöket, melyeknek felhasználásával kidomborodik a magasabb jelentőség is, amely abban áll, hogy a fejlődő lélek hitéről már vallást tud tenni és így kiérdemli azt a méltóságot, hogy cselekedetei felelősségének terhét maga hordozza.

Ez az öntudatos hit, ez a kifejlődött, megerősödött tudat az alapja annak a magasabbrendű hitéletnek, ame-

lyet a biblia tűzzel és a szentlélekkel való megkereszteltésnek nevez. Ez az alapja annak az ember életében mindig szükséges benső újjászületésnek, melynek különben is már a fejlődés törvényeinél fogva is állandóan alá van vetve mindenkinek erkölcsi, szellemi és lelki élete s amely folytonosan ösztönzi az embert a tökéletesedés útján való feljebb és feljebb emelkedésre.

Ez a magasabbrendű, tűzzel és szentlélekkel való megkeresztelés eszközli azt, hogy az ember mélyen beleoltva érzi lelkébe azt a vallásos erőt, azt az egyházhoz való igaz ragaszkodást, amelynek érzetében nemcsak az egyház tagjának tekinti magát, hanem beszédével és cselekedetével, jó tettével és nemes jellemével s általában egész életével és közéleti tevékenységével bizonyságot is igyekszik tenni a kebelében élő vallásos buzgóságról, jóravalóságról, egyháziasságról, fennen hirdetve, hogy buzgó, munkás tagja, erős oszlopa az egyháznak; hirdetve, hogy tisztában van a kereszténység céljával és követelményével, vallásunk jóságával és üdvösséges voltával, hitelveink tisztaságával és igazságaival, cselekedeteink és törekvéseink nemes irányával.

Az emberi lélekben kialakult magasabb felfogás és az életben folyton nyilvánuló újjászületésnek a hatása változtatja a gyakorlati szertartást lényegében szellemi értéküvé s teszi alkalmassá az emberi lelket arra, hogy necsak felfogja és megértse, hanem át is érezze a keresztény vallás magasztosságát s kész legyen bármi áldozat árán is »aszerint a tudomány szerint élni, mely az Atyának akaratából, a Fiú által kihirdettetett s a Szentlélek ereje által mindnyájunkban munkálkodik«.

Ez a szellemiség adja meg unitárius hitünk szerint a keresztelésnek igaz jelentőségét; ez teszi méltóvá arra, hogy Jézus és a tanítványok példája szerint, mi is mindig vallásos hittel, benső meggyőződéssel és ünnepélyességgel gyakoroljuk azt, bizonyítva ezzel is, hogy a Jézus parancsainak és tanításainak megtartói, vallásának hű követői és igaz hirdetői vagyunk.

Ai! Jézusnak a tanítványai számára adott utasítása: »Elmenvén, tanítsatok minden népeket, megkeresztelvén

őket az Atyának, Fiunak és Szentléleknek nevében« szól a mai kor keresztényeinek is. Ez a parancs tulajdonképpen a keresztény vallás szellemében való nevelésre buzdít. Erre igyekszünk mi is, midőn az unitárius vallás szellemében neveljük gyermekeinket és embertársainkat, mert ez a nevelés egyet jelent a Jézus szellemében való neveléssel. Ha nem így volnánk meggyőződve s ha ez a meggyőződésünk nem volna megdönthetetlen, akkor nem volnánk méltó követői a Jézus eszméinek és igaz tagjai egyházunknak. A kereszténység középpontjában Jézus áll csodásan vonzó egyéniségével, fenséges alakjával, eszményi életével és tanításaival. Az ő életét és tanításait hirdetnünk, tanítanunk kell minden népeknek. Eszméit, hitét és meggyőződését, az igazságért folytatott csüggedetlen küzdelmeit s az emberiség boldogsága érdekében kifejtett munkásságát át kell ültetnünk a mindenkori emberiség szívébe és lelkébe. Csakis ez lehet igaz célja vallásunknak s általában a keresztény vallásnak. Így mutatjuk meg, hogy érezzük kötelességünket, tisztában vagyunk teendőinkkel; így teszünk bizonyságot arról, hogy gyakorlati eljárásunk és hitelveink egyaránt a Jézus Krisztus életében és tanításaiban gyökereznek. *Amen.*

Adatok kolozsvári unitárius egyházközségünk régibb klenodiumairól.*

Közli: **Kelemen Lajos.**

III.

Kolozsvár, 1699 november 17.

Gálffy Pál a kolozsvári unitárius egyházközségnek két virágos kupát hagyományoz.

Én *Gálffi Pál* praesentibus recognoscalom az én és feleségem, *Kolosi Anna* holta után az mely virágos és halforma testállásocskán álló kupákat az tiszteletes ecclesiától énnékem cserében attanak, azoknak ketteit, nagyobbikot hagyom és testálom az tiszteletes colosvári unitaria eclésiának, ugy, hogy nem más, hanem schola vagy templom szükségére költhessék, ha el kelletik adnia. Melyrül adom ez testimonialisomat, futura pro cautela.

Datum *Colosvar* 1699 17 9bris

Gálffi Pál mp.

(PH.)

Kivül XVIII. századi kézírással: Gálfi Pál uram az mely két ezüst poharokat az t. unitaria ecclától cserélt, hadgya maga holta után ugyan az t. unitaria ecclesiának.

Más kézzel; Unit. Eccla (104). *Körmötzi János kezével*: 1699 17 9br.

(Eredetije féliven, a kolozsvári unitárius egyházközség levéltárában. Fasc. I. Nro. 36 sz. alatt.)

* Az első közlemény megjelent a Keresztény Magvető 1913-i évfolyama 160—70 lapjain.

IV.

Kolozsvár, 1701 május 30.

A kolozsvári unitárius egyházközség ingóságai.

Anno 1701, die 30 May, in domo parochiali, vulgo plebania. Consignatio bonorum ecclesiae unitariae Claudiopolitanae per deputatos ejusdem ecclesiae facta[1]

Ezüst marháknak vadnak cathalogusi, de azokból ezeket iratták bé, az többi elő nem lévén.

1. Egy kehely forma kis pohár, merőn aranyos, az lába réz.

2 Egy fedeles, régi, udvari forma pohár, az ajakán: Verba quae loquor vobis, spiritus et vita sunt.

3. Egy udvari pohárocska, spiczre trébellett.

4. Egy ezüst tányér; az széli csip és, aranyos.[2]

5. NB. *Gyerőfiné*[3] asszonyom adta kanna, Bachus az tetején előhozatott vala, de nincs inventariumban. Igen szép aranyos, ezüst kanna, ejteles Az egyházfiaknál marada.[4]

Hoztak az egyházfiak ki az segestyéből az Úr asztalához való edényeket, Handsáros uramék.

1. Két öreg, gerezdes száju keheleket, belől aranyosokat. Continent marcas 12 piset . . .

2. Egy által tördelt virágos lábu kehelyt, *Tölcséres* Péter ajándéka. Rajta az neve.

3 Két egyenlő ezüst tányérok. Külső széli aranyosok. Nro 2.[5]

Egy kis merő aranyos tányérocska.

Egy réz, hegyes, aranyfüstös pohár Barát betük rajta.

Három egyenlő ón tángyérok.

Abroszok.

Egy abrosz, sáhos; kivül az széli ezüstös rojtos.

Más egy fejér sáhos abrosz.

Egy koczkás, reczés, veres selymes abrosz, rojtos, szép. Nincs az inventariumban. *Gyulafiné* asszonyom ajándéka.[6]

Egy kis aranyos, törökösön czifrázott keszkenő. Egy patyolatra szkofiummal varlott keszkenő. Egy tiszta szkofiummal varlott

[1] A zalogok, pénzek stb jegyzékét elhagyva csak a klenodiumokat közöljük.

[2] Az 1–4 s annak előtt a későbbi számbavétel jelze e. est.

[3] Gyerőffy György Kolozs megyei főispán felesége magyargyerőmonostori Kemény Kata.

[4] *Későbbi jegyzés:* NB. Toroczkai Mihalyne asszonynak kiadta az ecclesia, mivel magaénak megmutatta lenni Adott be erette fl. 62. Rédiger és Csegezi uraméknak. Az egyházfiaknál van.

[5] *Az 1–3 szamnak elé hosszában oda irva:* Ez is az egyházfiaknál.

[6] E sor megjegyzés az előbbi abroszra vonatkozik.

aranyos keszkenő *Suki* Mihály uram ajándékozta feleségével edgyütt.

Két nagy öreg ón kanna, hat-hat ejtelesek.[1]

Handsáros és Szakál Ferencz uramék hozák bé az segestyéből; ismét ő kegyelmek keziben adók, hogy gondgyokat viseljék. Az Gyerőfiné asszonyom adta kanna is ott van. Vide supra.

Más abraszok; curator uraimék adák bé:

Két egy arányu öreg abroszok, reczések; nro 2.[2]

Más egy gyolcs abrosz; az közepin szél; gombos.[3]

Egy tarka, sok színű selyemmel varrott keszkenő.[4]

(Egy vont aranynyal szőtt virágos bársony.)[5]

Egy virágos veres bársony szőnyeg, körül rojtos.[6]

Vadnak 25 ón tángyérok, újak.[7]

Tizenhárom ón tángyérok.[8]

Két egyforma, czifrázott, másfél ejteles ón kannák.[9]

Egy sima csatornás, három meszelyes kanna, ón.[10]

Két ón tángyér.[11]

Egy kisszerű ón tálacska.[12]

Egy két szél fekete landis posztó; koporsóra való.[13]

Az fejedelem adta ezüst marhákból az mi kéznél van, igy következik:

Egy[14] szép virágos, aranyos kupa: kivül belől; Daniel historiája az oldalán. Continet m. 6. piset. 24.

Az[15] másik is fedeles, olyan nagy, aranyos pohár vagy kupa, virágos. Continet (m) 5. p. 22.

Az fedele méretlen.

Az poharok mellett *Toldalaghi* uram pótlása, ötödfél keresztes tallér; hatvan pénzes ostal együtt.[16]

Die ut supra. Tiszteletes tudós *Jövedécsi* András uram, mint plébánussa és curatora az ecclesiának, mellette lévő curator társaival ugymint nemzetes *Rajner* Márton és *Csanádi* István uramékkal edgyütt, müvelünk, alább megirt inventatorokkal igy inventaltatták, az mint megirtuk, választott curatorok, ugymint nemzetes *Régeni* János és *Rákosi* Péter uramék szemek előtt. Ez után az *non*

[1] *Mindezek elé keresztül irva:* Meg vadnak in specie, az *Gyerőfiné* ajándékozta ezüst kannán kivül, mely hova lött vide in margine retro.'

Lásd az ugyanezen jegyzékben 5. sz. alatt leirott kannához tartozó 4. sz. jegyzetet.

[2] Előtte: sunt. [3] Előtte: est. [4] Előtte est. [5] Előtte: non est. [6] Előtte: est. [7] Előtte: sunt. [8] Előtte: sunt. [9] Előtte: sunt. [10] Előtte: est. [11] Előtte: sunt. [12] Előtte: est. [13] Előtte: est.

[14] Eléje jegyezve: Ezt is zálogban adtuk.

[15] Zálogban adtuk fedelével edgyütt. Utóbb: Kiváltottuk az ide feljebb specificalt régi pénzekkel és a többit másunnan potoltuk ki.

[16] Non est. Elkölt. Vide librum curatorum.

*est*eket [1] is, perceptumokat és erogatiojokat előbbeni curator uraimék igazitották.

Inventatores:

Eperjesi István mp. *Székely* György.
Rediger György mpria. *Illyefalvj* István mp.
Szakál Ferencz mp. *Handsáros* János mp.
Sz-Lászlai N János mpr.

(Eredetije a kolozsvári unitárius egyházközség levéltára Fasc. XXV. N. 4. jelzésű darabjának 5—9 lapjain.)

V.

Kolozsvár, 1703. szeptember után.

A kolozsvári unitárius egyházközség Iklódi Toldalagi András-féle hagyományai és klenodium-összeírása.

Anno 1703 Septemberben a tekéntetes ur néhai *Tholdalagi* András úr ő kglme istenes indulattyá ól hagyott az colosvari tiszteletes unitaria ecclesiának fl. h. 100. de az ő kglme leánya még meg nem adta, Szebenben lévén az úr *Naláczi Lajos* uram.

Item egy ezüst, aranyos kanrát, 16 pogány pénz formák vadnak az oldalán; az kanna mintegy fél ejteles. Az oldalán ez van irva: *Torma Cristoph csinaltatta Tholdalagi Clárának.*[2] *Est.*[3]

Item egy lábos kehel forma aranyos pohart, kivül fehér ezüstel virágozottat. *Est.* Ezek mellett két ezüst aranyos tángyérokat; egyikre ez van irva: *And. Thold. Pro Honore Regis et Pro Salute Gregis pro Sacello Iklodiano 1680 Sunt.*

Az másikra, mely aranyozatlan, az fenekén: *Anno Dni 1703.* piset 33. — Item egy szép gyolcs abroszt, három szél, három recze is benne. *Est.*

Item két aranyos török keszkenőt, karmasin, kék és zöld selyemmel varrottak *Sunt* Ezeket az száz forinton kivül hadta az sz. péteri unitaria ecclesiában. Ezek kezünknél is vadnak, egyházfi *Csegezi* uramnál.

Jövedetsi András *Eperjesi István*
az unit. eccl. plébánosa mpria. p. r. curator ecclae.

Az mostani egynehány esztendők alatt az *sz peteri* eccla javai, melyek az egyházfiak kezeknél állottak, így következnek:

[1] A hiányokat

[2] Ikl di Toldalagi András leánya Naláczi Lajosné volt.

[3] A későbbi számbavételt jelző *est* (meg van), vagy non est (nincs meg) jelölések elől, a margón végig más, de együtt ugyanazon kéz írásai. Talán az 1711 i számbavételt jelölik.

Ezüst marhák.

Egy ezüst, lábos, remek, virágos, trébellett pohár, melyre is ez vagyon írva: *Kozma Borbara atta ezt az Pohárt az Kolosvari T. Unitaria Ecclesiának az Sz. Peteri Templomhoz A. 1699.*

Az fedelén vagyon egy emberkép, cum inscriptione: *Homo momento mori.* Más felén ismét: *Anno Dni. 1693.* Ez is trébellett, virágos; egészen fehér ezüst. *Est.*

Vagyon más, ezüst, kivül-belől egészen megaranyozott czapas pohár. Ez vagyon rá írva: *Tordai Barbellj István öregbik A. 1633 Est.*

Vagyon más, kicsin, lábos ezüst pohár, kivül-belől egészen aranyos, virágos. Ez vagyon az ajakán írva: *Ez Pohart csinaltatta In*[1] *Tiszteletire Gherőfi Györgyné Asszony Nemzts Kemenj Kata 1687. Est.*

Vagyon egy nagyocska ezüst tányér, az széli, az közepin való párkánya aranyos; van rajta aranyos czimer, cum inscriptione: *Gyerőfi Györgyné Kemény Kata 1693. Est.*

Item más, kissebb tányérocska, ezüst, ennek is széli és feneke aranyos; az fenekén ez írás vagyon belől: *N. Kemenj Kata. Anno Do. 1687. Est.*

Ón szerszám.

Vagyon két ón ejteles kanna, edgyiken ez az írás vagyon: *I. W. Z. 1640.* Az másikon semmi írás nincsen; hosszan fel körül holyagos az közepi.[2] *Est.*

Vagyon egy ón tányér, az város czimere rajta és egy kanna czimer, mellette ez az két betü vagyon *S. P.*

Fejér edgyetmások.

Vagyon egy veres karmasin, zöld, kék és skofiummal körös-körül s a közepin két renddel szépen virágokkal megvarrott gyolcs abrosz, az közepin aranynyal ez vagyon varva: *Kemenj Kata. Est.*

Más, egy sáhos abrosz, két szél, az két vége veres szövetes, rojtos is. *Est.*

Más, karakai sáhos abrosz, gyolcs, körül egészen csipkés, fejéres és rojtos körös-körül. *Est.*

Egy patyolat keszkenő, két renddel körös körül szőtt selyemből kötött recze, fejér selyemmel töltött. *Est.*

Más egy nyolcz ággal, tiszta szkofiummal megvarrott patyolat keszkenő. *Est*

Két takaró ruha *Imo sunt.*

Ezek, ugymint az ezüst kanna, poharak, ezüst és ón tányérok vadnak egy fejér ládában az abroszokkal és keszkenőkkel. Az két ón kanna más egy kis fejér toljó fedelü ládácskában Vadnak egyházfi *Csegezi* uram kezében mindezek.

[1] Isten.
[2] Non est. Elő kell kérni a Sz. Péteri Egyházfitól. Más kézzel: Est.

Ez az pogán pénzes ezüst kanna az segestyében Csegezi uram keze alatt áll és mü éltünk velle az úri vacsora alkalmatosságával.

Mü alább megirt curatorok inventaltattuk

Jövedetsi András mpra

Eperjesi István mp
Rhéner István mp.

Anno 1711. die 12 May Ezen fenn specificalt pogány pénzes ezüst kanna és két ón kannák is azon ládában bé tétettek.

(A kolozsvári unitárius egyházközség 1664–1711. jegyző- és vagyon összeirási könyvéből, 125–126 lapjaról.)

VI.

Kolozsvár, 1706 márczius 14.

Szörös Jánosné Hosszú Margit hagyományai a kolozsvári unitárius egyházközség részére.

A. 1706 die 14 Martii. Üdvezült *Szörös Jánosné Hosszu Margit* asszony istenes indulatjából az t. ecclesiának hagyott testamentumban két pár ezüstös, aranyos, palástra való kapcsot; edgyik gyöngyös az más türkeses és gyöngyös, ezen *Hosszu Thamás* neve. Az kettő nyom talléros nro 16.[1] Item hagyott két ezüst pohárt, kivül belől aranyos, trébellett, test állásos. Ádám s Éva rajta és *MR* bélyeg, mely teszen *Matthis*[2] *Rauth* 1632 esztendő rajta. Nyom a kettő 15 tallért, melyeket átok alatt ugy hatta, hogy senki maga ususára ne fordítsa, hanem utolsó szükségére hadgya az t. ecclesia. Mely két rendbeli marhát a. 1706 die 28 Marty az atyafiak az t. ecclesiában be is szolgáltanak az ecclesia egy nehány becsületes tagjai előtt és t. plebanus uram előtt.

Introscriptum per *Johannem Handsáros*
t. t. executorem alterum ecclae etc.

(A kolozsvári unitárius egyházközség 1664–1711-i vagyon- és záloglegyzőkönyve 128 lapjaról.)

VII.

Anno 1709 die 10 May.

Találtatott ismét egy másfél singes láda, vagy öt fertályos, fekete fával rakott, melyben vagyon egy ezüst, hosszú sima pohár, fedeles; az ajaka aranyos, mellyen vagyon illyen irás: *Verba quae loquor vobis spiritus et vita sunt*. Az közepin egy, melyben vagyon irva: *Spiritus est, qui vivificat, caro non prodest quicquam*. — Ezen pohárnak fejér a fedele, gombos a teteje, reá van irva: *1560*.

[1] A följegyzés margóján: *Sunt*.
[2] Mathias.

Vagyon ugyan azon ládában egy mugill pohár, belől fejér, kivül néhól aranyos, rajta e van irva: *1639. H. I. B.* etc.
Ismét más, egy töredezett, kül s belől aranyos ezüst pohár. Semmi irás' nincsen rajta. Rezes is a lába belől.
Item egy ezüst tángyér, aranyos csipkés a széli.

Ón szerszámok ugyanott.

Vagyon két ón kanna, hal héjas; egyik-egyik másfél ejteles Ugyan az egyiken reá van irva: *Sz. Peteri Templomhoz való.* Mindeniknek az elein egy vért formában egy-egy kolcs-forma, két felől mellette *S. P.* Item *1537.* Három-három lábocskái.
Vagyon ismét egy orras, két drettelyes ón kanna; az fedelén vagyon irva: *1625.*
Vadnak nro 41 ón tángyér és egy kis tál, melyeknek tizenhármán vagyon irva: *Az Sz: Peteri Templomhoz való;* az oldalán pedig irva *Ecclesia;* belől *R. G.*
Ugyan azon tángyéroknak huszonhatán a czímeriben vagyon két bötü irva, ugy mint *I. A.* Ezek mind újak.
Vagyon ismét két öreg ón tángyér, három-három czímer rajta; az középsőben vagyon három bötü, ugymint *IKS.*[1]
Az fenn megirt kis ón tálan vagyon irva: *Az Magyar Ucz-czay Templomhoz valo Colcsvárat 1623.*
Vagyon ugyan ezen a tulsó faciesen specificalt ládában egy virágos bársony szőnyeg, melynek az körületi haiszin, az közepi veres bársony; az is virágos.
Vagyon egy három szél gyolcs abrosz, fejér szél benne, a négy szegeletin egy egy fejér gomb, rojtos, czérnából való.
Más egy három szél gyolcs abrosz, két szél recze benne, körül rojtos.
Más abrosz is, jó széles gyolcsból való, két szél, recze a közepin, körül rojtos.
Egy öreg gyolcs keszkenő, nyolcz ággal varrott, tarka selyemmel szkofiumos.
Ezen jószágokat ugyan azon ládába belérakattuk.
Más kézzel: A 1711 die 12 mensis May ezen megirt ládában inventarium szerént mindenek e szerént szőrin megtaláltatván, ismét oda bé rakattattak, jelen levén curator *Bongardt János* és *Handsáros János* uram, *Szentlászlai János*[2] uramnak succedalván.
Tiszteletes plebanus *Colosvari Dimién* Pál, praeses consistorii *Szakál* Ferencz, consistor *Teleki* Ferencz, *Székelly* János, egyházfi *Komjatszegi* János és *Gallesz Kádár* Lőrincz uram jelenlétekbe.

Per me
Petrum Rakosi in praesenti
materia scribam signatam.

(A kolozsvári unitárius egyház 1664 1711-ig terjedő jegyzőkönyve és vagyon feljegyzési könyvének 135. és 136. lapjáról.)

ogramm.
János a kolozsvári szentpéteri egyház papja volt.

Liberális keresztény mozgalmak Németországban.

Irta: **Wendte V. Károly dr.**, az amerikai unitárius társulat titkára.

Rövid idővel ezelőtt igen nagy lelkesedéssel ülték meg Berlinben a szabad és progresszív kereszténységért velünk együtt küzdő német munkatársaink, a német »Protestantenverein« vagy a »Liberalis Protestansok Egyesületének« ötvenedik évfordulói ünnepélyét, amelyen sajnos az unitáriusok magukat sem testületileg, sem levélileg nem képviseltették. Az egyesületet 1863-ban Frankfurtban alapították széles látókörü, szabadságszerető férfiak. Számban kevesen ugyan, de annál ismertebbek és befolyásosabbak voltak tudásuk, bátorságuk és vallási buzgóságuk folytán. Félszázadon keresztül a német birodalom protestáns egyházaiban ez a társulat volt a független és progresszív elmék támaszpontja. A hagyomány betüivel, a dogmák és hivatalos egyházak önkényével szemben merész és súlyos bizonyságot tett a szabadság, az őszinteség és a lélek vallása mellett. Alapitói sorában kiváló prédikátorok és professzorok vannak, mint Haeusser a történész, Rothe professzor, a heidelbergi csoport Blunstschli a híres jogász, Koenig lelkész, dr. Schenkel, Zittel Károly, Schellenberger lelkészek és professzor Holtzmann H. J. továbbá a gothai lelkes prédikátor Schwartz Károly, a rostocki hősies Baumgarten M., Holtzendorf, a müncheni egyetem kiváló közjogi előadója és Krause Henrik berlini lelkész.

A frankfurti előkészítő találkozáson határozottan kimondották, hogy »nem a dogmai tartalom, hanem az akarat és lelki benső világ tesz valakit kereszténnyé«. Az egyesület első nyilvános összejövetelét 1865-ben Wartburgban (Eisenach), a vallási szabadság és merész tiltakozás ama szentélyében tartotta. A gyülés a nagy reformátor szellemében kimondja, »hogy szabadságról beszélni mindaddig nem lehet, mig a lelkiismeret vallási szabadsága a közélet sérthetetlen elemévé nem vált.« Ettől kezdve

az egyesület célja, hogy ezt a szabadságot a német nép számára biztosítsa és több-kevesebb sikerrel mai napig is erre törekszik. Második konferenciáját 1867-ben tartotta Neustadtban s a harmadikat a következő évben Brémenben. 1869-ben Berlinben volt a találkozás. A Darmstadtban, 1871-ben tartott ötödik gyűlésen voltak az unitáriusok először képviselve. A »Britt és külföldi unitárius társaság« John Fretwellt, egyházunknak a nemzetközi kapcsolatok megteremtésében első és fáradhatatlan úttörőjét bizta meg, hogy rokonszenves üdvözletét tolmácsolja. Minthogy azonban a személyes megjelenésben betegsége megakadályozta, elküldötte a társaságnak a gyűléshez intézett levelét, melynek barátságáról tanuskodó szavait az egybegyűltek nagy érdeklődéssel hallgatták.

Az 1873-ban, Lipcsében tartott hetedik gyűlésen a magyar unitárius egyház képviseletében Simén Domokos és a britt unitáriusok képviseletében John Fretwell jelent meg. Az utóbbi a britt és külföldi unitárius társulattól levelet vitt, melyben meg van említve professzor Holtzendorf legutóbbi angolországi látogatása, valamint a kapcsolat is, mely Nagy-Brittannia és Németország vallási szabadgondolkozói között, ilyen kedves személyi viszony alapján jött létre.

Az amerikai unitáriusokat első izben a Wiesbadenben tartott gyűlésen képviselték Clay Mac Cauley és W. H. Fisch (ifjabb) lelkészek, kik akkortájt éppen Németországban útaztak. Steinthal manchesteri lelkész a britt unitáriusokat, Hugenholtz lelkész és mások a holland Protestantenbond-ot képviselték, míg az indiai Brahmo Somaj üdvözletét Protop Chunder Mozoomear, az ékesszavú hindu teista tolmácsolta. Az 1857-ben Breslauban tartott kilencedik összejövetelen John Fretwell, mint amerikai delegátus jelent meg és németül prédikált úgy ezen, mint az 1880-iki Gothaban tartott tizenkettedik gyűlésen. 1880-ban, Hildesheimban ünnepelték meg Channing századik születési évfordulóját, amelyen a nagy amerikai egyházi férfiú életét és érdemeit Carl Manchot lelkész mesterien ismertette és méltatta.

Az utóbbi évek alatt az unitáriusok és német hitrokonaik között a viszony lazúlni kezdett, bár teljesen soha meg nem szakadt. Meghittebb viszony csak 1900-ban, a »szabadelvű keresztények és más vallási liberálisok nemzetközi kongresszusának« alapításakor fejlődhetett ki újra, amely fokozódó barátságban és együttes munkásságban folytatódott és betetőzést nyert az 1910-iki berlini kongresszus meleg együttérzésében és egyesített törekvéseiben.

Első dicsőséges korszakának multán, maga a német

Protestantenverein is hanyatlani kezdett és sokat vesztett eredeti elevenségéből és befolyásából. Újabban azonban, éppen a porosz egyház tekintélyének türelmetlen és elfogult magatartása folytán, újra élő hatalommá vált a német egyházi életben. Az ország vallási ügyeiben támadó álláspontot foglal el és minthogy Németországban az egyház és az állam össze vannak forrva, szinte elkerülhetetlen reá nézve, hogy az egyházi politikában is élénk részt ne vegyen.

A liberális vallás tudományos és szemlélődő irányait egy társaság, körülbelül 1500 lelkész, tanárok, értelmes gondolkozású világiak »A keresztény világ barátai« képviseli. A társaság székhelye Marburg; lapja a »Cristliche Welt« és vezetője a kiváló, erős kezű Martin Rade professzor. Az ő széles látóköre, erkölcsi energiája, tudós és odaadó munkatársaiban az érdeklődést fokozatosan a német egyházi, társadalmi és politikai rendszer gyakorlati reformjára irányítja.

Még újabban egy másik társaság is létesült: »A német protestánsok szövetsége«. Ez a szövetség arra törekszik, hogy a német államokban mind inkább szaporodó de nagyon is szétszórt szabadelvű vallási társulatokat egy jól szervezett központba egyesítse, hogy így együttesen eredményesebb munkát végezhessenek. Magába foglalja a »Protestantenverein«-t és annak németországi fiókegyleteit (Bremen, Alsatia, Gotha, Hamburg, Berlin, Danzig, Dresden, Karlsruhe, Mannheim, Wiesbaden stb). Egyszintén a »Protestáns szabadság barátai« név alatt ismeretes számos egyesületeket (Westphaliában, Hannoverben, Anhaltban, Sziléziában, Schleswig-Holsteinban, Oldenburgban, Würtenbergben) és sok más szabadelvű társulatot Badenben, Brunswickben, Szász Weimarban, Nassauban, Hessenben. Egy szóval egy hatalmas szövetség ez, amely a szabadelvű érzelmek és törekvések hálójával egész Németországot átöleli és küzd a vallási szabadságért és fejlődésért. A szövetség igazgatója Gottfried Traub dortmundi lelkész, akit nemrég éppen ebben a városban szószékjétől megfosztottak és akit, független vallási szabadelvűsége miatt a porosz állami egyház a papságból kizárt. Lapja, a hetenként megjelenő »Christliche Freiheit«, melynek maga Traub a szerkesztője. A szövetség újabban a munkatervét nyilvánosan is közzétette s célja még mindig az, hogy *belülről* reformálja az államegyházat, melynek kebeléből csak kényszer következtében fog kilépni. Célja: biztosítani a német államegyházakban a szabadelvű kisebbség jogait, végét vetni az egyházi tekintélyek türelmetlen inkvizitori magatartásának, kiterjeszteni az egyes egyház-

községek jogait, szavazati jogot adni a nőknek az egyházközségi ügyekben, szabadságot adni a papságnak, hogy beszédeinek tárgyát maga választhassa ki és maga irányítsa vasárnapi istentiszteleteit, felmenteni őket az úgynevezett apostoli és más hitvallások ismételgetésétől és megengedni az egyetemeken a teológiai tanároknak és hallgatóságnak a szabad vizsgálódást, ami jelenleg szigorúan korlátozva van. Íme, nagyjában ezek azok a kitűzött feladatok, melyeknek megvalósítása német hitrokonainkat napjainkban foglalkoztatják.

A »Protestanenverein« 50 éves évfordulója nagy ünnepélyességgel és lelkesedéssel folyt le Berlinben. A gyűléseken számosan vettek részt s a történtekről a napi sajtó részletes és rokonszenves tudósítást hozott. A »Protestantenblatt«, az egyesület lapja még kimerítőbb jelentéseket hozott. Az istentiszteletet a »Neue Kirche«-ben tartották, melynek szószéke Sydow, Lisco és Hosbach szabadgondolkozású papok emlékét hirdeti. Az istentiszteletet, ez alkalommal, a szabadelvű kereszténység két kiváló képviselője, dr. Kirmes helybeli és Stage hamburgi lelkészek végezték. A legjelentősebb beszédet a délelőtti istentiszteleten P. W. Schmidt Basel mondotta; beszéde a szabadelvű kereszténység egyházi jogainak és vallási missziójának volt a nemes védelme. Jézus istenítésével kapcsolatosan, kíméletlenül vágó példaképpen hozza fel a megkisértés esetét, annak igazolására, hogy az egész új-szövetségben egyedül a sátán kínálja fel Jézus imádását, ami ellen különben Jézus maga is határozottan tiltakozott. Radecke lelkész Traub utóda a dortmundi szószéken »Róma vagy Wittenberg, melyiké a jövő Németországban?« kérdéssel foglalkozott.

Este Berlin különböző helyein öt népies gyűlést tartottak, melyek mindegyike nagyszámú hallgatóságot vonzott. Ez jellemző általában a »Verein« nyilvános demonstrációiban, a népies előadások tartása és ez tartja azt állandó érintkezésben a néppel. Nem tanulhatnánk-e mi amerikaiak is ebből? Mért nem fordulunk mi is magához a nagy közönséghez? A »Verein« gyűléseivel egyidejűleg összejöveteleket tartottak. »A szabadelvű protestansok külföldi társasága«, mely jól fejlődő és széles alapokra fektetett szervezetével máris kitünő munkát végzett Japánban és Kinában; továbbá »A német szabadelvű nők általános szövetsége«, melynek célja érdeklődést kelteni a nőkben az egyházaikban támadó új vallási élet iránt és végül ülésezett a papok békekongresszusa. »A berlini szabadelvű lelkészek egyesülete«, melynek körülbelül 60 lelkész tagja van, konferenciára hívták meg testvérei-

ket, melyen a szabadelvű lelkész politikai kötelességeiről, a Keresztesek templomának papja Alfred Fischer, beszélt és a tárgyhoz hozzászóllottak többen. Egyhangúlag állapodtak meg abban, hogy Poroszországban az államegyház jelenlegi elnyomó uralma alatt, a papnak többé-kevésbbé kötelessége hogy politikus legyen s megvédje jogait és biztosítsa az igazság diadalát. Legutóbb Berlinben egyházi hivatalnokok és kebli tanácsok választása alkalmával 31.614 liberális és 25.174 orthodox szavazott. Ebben azonban nem vettek részt az összes egyházak mert Berlin még ma is, habár csak névleg is, orthodox város. 226 orthodox állandó papja van, 75 szabadelvű ellenében.

Mig a szabadelvű papság és világi elem erőfeszítése oda irányúl, hogy egyházközségi jogaikat megőrizhessék és hogy az egyházak kebelében az igazság és haladás érdekei mindinkább tért nyerjenek, addig rohamosan nő azoknak a száma, kik teljesen elhagyják az egyházakat. A vasárnapi hallgatóság száma mind inkább kisebbedik s a hiveknek csak igen elenyésző töredékét képviseli. A »Los von der Kirche« máris igen népszerűvé vált mozgalomnak, mely máris ezreket vont el végérvényesen az államegyházból, alapja részben az egyházi adótól való szabadulás, részben az elégedetlenség, az egyházi tanokkal, igazgatással szemben. A szociáldemokraták, kiknek számuk Poroszországban milliókra megy, idáig tartózkodtak attól, hogy az egyházzal szemben állást foglaljanak.

»A vallás kinek-kinek egyéni magánügye« ez volt a jelszavuk. Néhány hónap óta azonban úgy látszik, a szociálista vezetők eddigi közömbös viselkedésüket heves támadásra változtatták. Azt kezdik hangoztatni, hogy az államvallás az autokrácia, a plutokrácia érdekeinek eszköze s mint ilyen, ellensége a népek jólétének. Új jelszavat választottak. »Becsületes szociálista csak akkor lehet tagja az államvallásnak, ha kétszinű, hazúg. Lépjetek ki az egyházból, vagy lépjetek ki a pártból!« S a szociálistaság e parancsnak engedelmeskedik, az államvallást kezdi otthagyni. Legújabban is öt nagy gyülést tartottak Berlinben, amelyek mindenikén 8000-nél többen jelentek meg. Heves beszédek hangzottak el e propaganda érdekében, de inkább az egyházi szervezetet, semmint magát a vallást támadták. A vallásra nézve Ostwald professzor és monista munkatársainak próbálkozásában van a veszedelem, kik Németországban, Haeckel materialis filozófiáját és a szociálista mozgalmakat akarják egyesíteni. Húsz évvel ezelőtt a németországi ethikai kulturtársaság hasztalanul igyekezett von Giczizky professzor és mások vezetése alatt a szociálistákkal érintkezésbe lépni. Ostwald profesz-

szor monista egyesülete sikeresebbnek látszik. A gyűlésre meghívták Berlin papságát, de nem jelentek meg. Lehet, jól is tették, mert egy gyülölettől izzó, politikai gyülekezet nem a megfelelő hely komoly, vallásos kérdések megvitatására. Az államvallás kötelékéből kilépők száma állandóan növekvőben van, ami a szociáldemokrata párt megváltoztatott magatartásának természetes következménye.

De a szabadelvű papi és világi férfiak közt is vannak szép számmal, kik ellenzői a hivatalos egyháznak. E felfogásnak hódol a Protestantenverein jelenlegi elnöke Kramer, hires berlini ügyvéd is. Az egyház vezetőinek a szabadelvűséggel szemben tanúsított vak, bigott konoksága, mellyel a szabadelvűeket eretnekeknek bélyegzik, továbbá hogy papokat, tanárokat meg akarnak félemliteni, meg hogy az egyetemeken a teológiai székeket orthodox, néha éppen tehetségtelen emberekkel töltik be, azután, hogy a liberálisokat megfosztják azon joguktól, hogy maguk intézhessék tulajdon ügyeiket: mind nagyban hozzájárúl, hogy meglazítsa a köteléket, melyek a német népet eddig vallásilag is egybefűzve tartották. Napról-napra közeledik Németországban az egyház és az állam teljes szétkülönülése, a fennálló rendszer leomlása. A porosz parlamentben a szabadelvű szavazóknak, hozzájuk véve a szociálista szavazókat is, nem kell nagyon megerőltetniök magukat, hogy e bomlást teljessé tegyék s ha a jelek nem csalnak, ez az idő már nincs messze. Ha ez bekövetkezik, akkor a szabadelvű kisebbség alkothat egyházat tetszése szerint a mi unitárius egyházaink mintájára s még több szolgálatot tehet a tiszta vallásosság és teljes szabadság ügyének. Maga a vallás is újjá fog születni Németországban s igazában teljesíti magasztos hivatását az emberekkel szemben.

Brunswickban a napokban a »német szabad külföldi térítő« társaság évi gyűlését tartotta. A külföldi térítés eszméje eddig nem egyezett meg a német szabadelvű szellemmel, de újabban ez irányban is változás állott be s a társaság modern alapokra helyezkedve, figyelemreméltó munkát végez. Templomaik, iskoláik, kórházaik Japánban és Kinában mintaszerűek, szabad szellem uralkodik bennük s térítőik, művelt, odaadó férfiak és nők.

A német szabadelvű mozgalmak eme biztató képe, a mint azt könnyen megérthetjük, annak az ötödik nemzetközi szabad keresztény kongresszusnak a hatása alatt formálódott ki, melyet Berlinben 1910-ben tartottunk. Ez volt az első alkalom, hogy a nemzet szétszórt liberális erői egyesültek. Itt ébredtek annak tudatára, mily erősek, ha vállvetve egy cél érdekében munkálnak. A berlini kongresszus előadásainak és lefolyásának a berlini bizottság

útján történő német, francia és angol nyelvű kiadása, hasonlóképpen egy állandó intézmény, a »Protestantischer Schriftenvertrieb« 15. Eisenacher Strasse, Berlin Schoeneberg, megalakítását eredményezte, melynek máris igen értékes, számos kiadása van. Meg kell adni, hogy a német szabadelvű eszmék ügye jó kezekben van és jövője biztos.

IRODALMI ÉRTESITŐ.

A szombatos kódexek bibliográphiája különös tekintettel azok énektartalmára. Irta: *Thúry Zsigmond.* (Mezőtúr, 1912. 8-r. 161 l. Ára 5 korona.)

Néhány évvel ezelőtt az Erdélyi Múzeum Egyesület bölcsészeti szakosztályának felolvasó ülésén hallottuk először Thúry Zsigmondot, amikor a szombatosok több kéziratos művét bemutatta. Úgy látjuk az előttünk fekvő munkából, hogy az akkori előadó a megkezdett úton tovább haladva, szép eredménnyel dolgozott és mintegy hatvan kéziratos imádságos és énekes könyvről ad értékes könyvészeti ismertetést. Mennyire eredményes a munkája, azonnal kitűnik, ha egy pillantást vetünk a szombatosok irodalmi maradványainak felszínre kerülésére. Az Új Magyar Múzeum 1850-ik évfolyamában Lugossy József ismerteti az első szombatos kódexet, nem remélve, hogy több is előkerül, de már a következő évfolyamban Kriza János ismertet egy másikat; az 1861-ben meginduló Keresztény Magvető szinte minden évfolyamában találunk szombatos vonatkozású cikket és dolgozatot; különösen említésre méltó itt a Boros György dolgozata: „A szombatosok irodalmi maradványai és vallásos nézeteik“,[1] aki mint egyházi író foglalkozott a kezébe kerülő munkákkal. De az irodalmi emberek figyelme sem csökken irántuk, Nagy Sándor ismerteti hét újabb kéziratos művöket, Kohn S. nagy terjedelmű könyve írásakor valami harmincról tesz említést (1890 ben), később az évek haladásával úgy szaporodik az anyag, hogy Thúry 1912-ben hatvanegy szombatos kódexről tud. Ez a szám azonban korántsem teljes, hiszen a Magyar Könyvszemle 1913-ik évfolyamának 2. számában Marmorstein Artur még háromról ad hírt, amelyek Angolországban az egyik zsidó főrabbi birtokában vannak.[2]

[1] 1886. XXI évf.
[2] Már Thúry felhívta a figyelmet rájuk (i m. 122. l.).

A szombatos kéziratí műveknek ez a nagy száma érthetővé tenné, hogy a figyelem feléjük forduljon, mégis az egy Thúryn kívül senkit sem tudunk, aki behatóbban foglalkozna velük. Úgy látszik, a felekezet megszűnése után emléküknek hű gondozója sem maradt. A Keresztény Magvető korábbi évfolyamaiban még elég gyakran találkozunk velük; az unitáriusok és szombatosok tényleges és állítólagos kapcsolata többször adott alkalmat eszmecserére és a tények tisztázására. Az irodalmi vitákban Bogáthi Fazakas Miklós személye került előtérbe, akinek zsoltárfordítása nemcsak szombatosnak volt eleinte feltüntetve, hanem szerzősége is másra ruházva. Bogáthi azonban sokat nyert e tévedéssel, mert ha szépirodalmi műveivel a Toldy dicséretét nem is tudta megnyerni, de a helyzet tisztázása után zsoltárforditása révén költői tehetsége teljes elismerésre talált s azóta — mondhatjuk — a tizenhatodik század irodalmának kedveltje lett. A szombatosok azonban ezzel szegényebbekké váltak, mert az első magyar rímes zsoltárforditás dicsőségétől elestek.

Mindamellett énekköltészetük eléggé gazdagnak mutatkozik, amint Thúry munkájából látjuk s a reá fordított fáradságnak épen nem szabad kárba vesznie. S ezt nem a szombatos felekezet iránti érdeklődésből állítjuk, hanem a 16. és 17. század egyházi lirája szempontjából. Ez a magyar földön keletkezett vallás énekköltészetében hazai mintákat vett alapul és csak felfogásában különbözik kori eli társaitól; hitbeli iránya lehet téves, de még a tévedésekben is találhatunk érdekkeltőt.

Thúry Zsigmond ezúttal irodalmi maradványaikkal csak könyvészeti szempontból foglalkozott, de itt lehető teljességre törekedett. A bevezetésben egy pár vonással tárgyalja a szombatosok történetét és kimutatja énekköltészetük fontosságát az irodalmi tanulmányozóra nézve. Igyekszik megokolni a codex elnevezést, de — ki kell jelentenünk — mégsem leszünk ugyanazon a véleményen, mint ő, mert a „kódex“ név megtéveszt s nem járulhatunk hozzá irodalmi fogalmaink összezavarásához. Nem lehet érv, hogy mások hasonlóképen tesznek, azoknál is hibáztatnunk kell, ha a régi puritán felfogást valljuk, hogy a tárgy önmaga s nem elnevezése teszi tiszteltté és érdemessé azt, amivel foglalkozunk. Véleményünk az, hogy a „codex“-nevet meg kell tartanunk a könyvnyomtatás koráig fennmaradt kéziratos magyar könyvek összefoglaló jelölésére.

Megemlékezik Thúry Bogáthi Fazakas Miklósról is. Tudjuk, hogy zsoltárfordításának legtöbb másolata a szombatos énekes könyvekben maradt fenn s Lugossy József — még akkor kevés Bogáthi-adat birtokában — szombatosnak itélte és a Péchiének tartotta,[1] holott Péchi csak közvetítette, a Kornis Farkas házánál találhatta a fordítást, ahol Bogáthi hosszabb ideig udvari pap és tanító volt, lemásoltatta és az ő révén elterjedt a szombatosok közt. Szerző Bogáthi életéről és zsoltárfordításáról értekezést igér s Apocalipsis-magyarázatának kiadására is készül Sietnie kell, mert Bogáthival tudomásunk szerint többen is foglalkoznak. Igéri azonkivül Thúry a *teljes szombatos énekkészlet kiadását,* amit irodalmi embereink bizonyára nagy örömmel fogadnának. Nem ismerjük a Régi Magyar Könyvtár szerkesztésének belső ügyeit, de bizonyosan találnak módot a kiadás vállalására. Azóta, hogy Lugossy először kivánta a szombatos énekek kiadását, hatvan évnél több telt el, épen elég idő arra, hogy újból kivánhassuk és azt is mondhatjuk, sokkal több joggal.

A kéziratos szombatos könyvek leírása részletes és minden irányba kiterjedő figyelmet árul el. A felsorolásnál kor szerint halad és csak a könyv végén kénytelen irányától eltérni, mikor a nyomtatás közben kerül a kezébe 2—3 énekes könyv. Bő tartalmi ismertetést is ad, különösen az énekanyagra vonatkozólag. Az imádságokat mellőznie kellett, mert nem tartoznak irodalmi célja körébe. Végül az énekeket cím szerint is felsorolja (.97 dbt.) és mindeniknél megjelöli az előfordulás helyét.

Formai szempontból nem hallgathatjuk el egy kis megjegyzésünket. Leíró és száraz tárgyalását — ami jellemzője az ilyen természetű munkáknak — lirai helyek szakítják meg, amelyek élénkitik ugyan az előadást, de nem ide valók. Tudjuk a munkával járó vesződést, közönyt s több effélét, de miatta kifakadásunkat a nyilvánosság elé vinni nem érdemes. Terveinknek és a jövő feladatának pedig rövid előszóban a helye. De fáradozása, kitartó munkája érdemessé teszik Thúryt feladata elérésére s mi óhajtjuk, hogy a cél megvalósuljon, a szombatos énekek az irodalmi emberek és a tárgy iránt érdeklődők nagyobb csoportjának kezébe jussanak. Addig ez a bibliografiai összefoglalás is megteheti a maga szolgálatát.

Borbély Ferenc.

[1] Új Magyar Múzeum. 1850—51. II. köt.

„Lutheri és K lvini vallásosság“. Irta Lic. Preuss János lipcsei egyetemi theol. magántanár. Forditotta: Dr. Szlávik Mátyás eperjesi ev. theol. akad. tanár. Pozsony, 1913. Wigand K.

Ez a füzet különlenyomat a „Theologiai Szaklap“ 1913. évi 3—4 füzeteinek a 285 -306 lapjairól. Célja nem az, hogy fölidézze a lezajlott prot. testvér harcokat. Ilyen irányú törekvés valóban ma nem is volna kor- és időszerű. A vallásnak s különösen a ker. vallásnak ma annyi külső ellensége van, hogy önmagunk elleni vétek volna testvérharcok fölidézésével gyöngiteni azt az erőt, amelyet korunk ellenséges áramlataival szemben egyöntetűen kellene értékesitenünk. Éppen ezért a forditó álláspontján, aki bevezető soraiban azt mondja, hogy a „Ballagi Mór lapjában *még* az unitáriusok mellett is volt védő szava, érthetetlennek találjuk, hogy „a két testvér prot. vallásfelekezetről“ beszél. Mert az ilyen kizárólagosságot jelző kifejezéseknek csak az lehet a tendenciája, hogy a protestantizmus fogalma egy olyan zárt testületet jelent, amelynek csak két egyház hivei lehetnek a tagjai. Már pedig ez a felfogás ellentétben van a protest ntizmusnak mai értelemben vett lényegével s ellentétben van a közös célért folytatott küzdelem győzelmi kilátásaival. Mi azért mégis érezzük lelkünkben e testvéri közösséget. S ha nem is oly nagy készülettel és számbeli súllyal, mint a két nagyobb testvér egyház, de erőnk mértéke szerint kész szívvel harcolunk a protestantizmus közös eszményeiért. Ez a megjegyzés sem értéktelen felfogásbeli harcok fölidézése céljából iródott.

Különben e füzetben igen alapos és mélyreható rajzát látjuk a lutheri és kálvini vallásosságnak. Ebből a rajzból is látszik, hogy Luther és Kálvin két különböző egyéniség volt s hogy az ők nyomukban megindult vallásos irányzat két külön prot tipust jelent. A két tipus közötti különbség nagy része az *Isten és a világ viszonyának* eltérő felfogásából származik, amennyiben a lutheránusságban inkább az istennek a világban való „immanenciája“, a kálvinizmusban pedig annak a „transcendenciája“ domborodik ki. Ezért a Luther istenfogalma etikaibb, a Kálviné pedig az ótestamentumi merev istenfogalomhoz közeledik.

Ez elvi különbség részletes kifejtése után író a két vallási tipusnak egyes jellemző sajátságait ismerteti 6 pont alatt. 1. A *dogmatikai* különbségeket a prédestináció, a krisztológia, az urvacsora s általában a kegyelem-eszközök eltérő felfogásában látja. 2. *Az egyházi élet többi különbségei* a szervezetben, a fegyelemben,

az istentiszteletben, a szeretetmunkásságban és a külmisszióban nyilvánulnak. 3. *Az államhoz való viszony*ban a lutheránusság passziv jellegű s a körülményekhez alkalmazkodni tudó, míg a kálvinizmus szabad s ura akar lenni az államnak. A kálvinizmus nem vonakodik a katonai hatalom igénybevételétől sem, amivel ószövetségi jellegét árulja el, míg a lutherizmus csakis a védelmi háborut engedi meg s ezért jobban megközelíti az evangéliumot. 4. *Gazdasági élet* tekintetében a kálvinizmus sokkal inkább alkalmazkodik az élet igényeihez, mint a lutherizmus s ezért elősegíti a kereskedelmet és kifejlesztette a kapitalizmust, míg a lutheránusság inkább a lelki javak keresését ajánlja. 5. A *házasságot* illetőleg Kálvin tiszteletet és becsülést, Luther pedig szeretetet követel, sőt a gyermekek is kedvesebbek Luther, mint Kálvin előtt. 6. *Művészeti téren* „a lutherizmus toronymagasságnyira fölötte áll a kálvinizmusnak“. Ezt bizonyítja író a két irányzatnak az éneket, a képzőművészeteket, a költészetet és zenét illető felfogásával.

Végűl még egy érdekes kérdést teszen fel a szerző: „Milyen belső viszonyban van a prot. vallásosság kettős alakja azzal a római kath. egyházzal, amelyből kinőtt?“ Erre a kérdésre ezt feleli: „A lutheránusság a ferenc- és domésrendi mystika, a kálvinizmus ellenben a kath. világuralom evangéliumi folytatása, sőt utóbbi a jezsuita rend párhúzama“. Az első *Assisi Ferenc*ben, az utóbbi *Lojola Ignác*ban jutott klasszikus kifejezésre. A lutheránusság könnyen hajlik a pantheizmus, a kálvinizmus pedig a deizmus felé. Észszerű és célszerű volna-e hát a két vallási tipus uniója? Iró tiltakozik ez ellen, mert a „központosítás“ nem ad új erőt az evangéliumnak, de azért is, mert a „luth. vallásosság vallásos tárgyi értékét tekintve, fölötte áll a kálvinizmusnak s így azok nem egymás mellé, hanem előbbi utóbbinak föléje helyezendő“. A kálvinista Isten dicsőségét munkálja, a lutheránus pedig az „Istenben való életet“ keresi.

A protestantizmus eme két fő alakjának ilyen bemutatása tanulságúl szolgálhat arra nézve, hogy egyik a másiktól átvegye azt, ami jó, hogy az evangéliumi ideált annál jobban megközelíthesse. S ha a belső unió köztük meg nem is valósítható, de egyéniségük megtartása mellett annál biztosabban szövetkezhetnek közös külső ellenségeik ellen. A fordító elismerésre méltó munkát végzett ez alapos tanulmánynak magyarra való átültetésével.

Vári Albert.

Molnár Oszkár: Bevezetés a gyermektanulmányba. Kolozsvár, 1913. Ára 1·20 K.

A kolozsvári áll. tanítóképző intézet pedagógia-tanára a fennti címmel egy tanulságos füzetet bocsátott közre, amely tulajdonképen a „Család és Iskola" különlenyomata. A pedológia irodalmában kellő tájékozottsággal rendelkező szerző célja az, hogy rövid tájékozást nyujtson a gyermektanulmány történeti fejlődése és fogalma, módszerei és felosztása tekintetében. A tudomány meghatározásában mutatkozó zavart történeti áttekintéssel igyekszik eloszlatni, amelynek rendjén rámutat a különböző országokban való elterjedésére. Azután ismerteti azokat a módszereket, melyeket a gyermektanulmány terén eddig alkalmazni próbáltak s abban látja egyik főnehézséget, hogy az introspectiót nem használhatja. Végül végig tekint azokon a törekvéseken, melyek napjainkban a pedológia mívelését tűzték célul s ezek között a magyar törekvések jelentőségét önérzettel emeli ki. Nem elfogult ez új tudománnyal szemben. Meglátja alapvető kérdésekben az elméleti megalapozottság hiányát. Érzi, ismeri kiforratlan, befejezetlen voltát, de azért helyesen jó hatást vár tőle az elméleti és gyakorlati pedagógiában egyaránt, sőt némi hatását egyben-másban már is észleli. Neveléssel foglalkozók haszonnal fogják olvasni e füzetet.

Az akaratszabadság problémája. Irta *Fejes Áron*, igazgató-tanár. A kérdés tárgyalásában filozófiai, pedagógiai, theológiai és szociológiai szempontok érvényesülnek. Ára: füzve 3 korona, díszkötésben 4 korona. Tanítók, tanárok, lelkészek 50% kedvezmény mellett rendelhetik meg *Nagyenyeden*, a szerzőnél, ha a pénzt a portóköltséggel együtt (20 fillér, ajánlva 45 fillér) előre beküldik.

László Gyula: A testgyakorlatok socialpaedagogiai jelentősége. Különlenyomat a budapesti Orvosi Ujság tudományos közleményeiből. Budapest, 1913. Főgimnáziumunk tornatanárának a kolozsvári tanári körben 1913. április hó 24-én tartott előadását tartalmazza.

Pap Domokos: Torda és környéke. Turista kalauz. II. kiadás. Torda, 1913. A Tordai Székely Társaság kiadványa. Turisták, tanulmányi kirándulást vezető tanárok sok hasznát vehetik ennek a kis fűzetnek, amely Torda város látnivalóit és az Aranyos völgyét vonzó módon ismerteti.

Borbély Ferenc, Gyulai mint aesthetikus. Értekezések a kolozsvári m. kir. Ferencz József Tudomány Egyetem irodalomtörténeti szemináriumából. 1. szám. Kolozsvár, 1912. 8-r. 118 l.

Doktori értekezés, melyet főgimnáziumunk fiatal óraadó tanára írt, Gyulai kritikai működésének történeti fejlődését fejtegetve s a végén összegezve esztétikai nézeteit. Gyulai helyét igyekszik alapos készültséggel irodalmunkban kijelölni és megállapítani s nézetei forrásait és eredetiségét.

KÜLÖNFÉLÉK.

A Protestáns Szemle új szerkesztője. A „Protestáns Szemle" f. évi első füzetében az új szerkesztő, Ravasz László, beköszöntőjében a protestántizmusnak oly szép és messze kiható értelmezését adja, amely méltán figyelmet érdemel s minden vallásos, szabadelvűen gondolkozót örömmel tölthet el. Csak az a kérdés, hogy megfelel-e ez az értelmezés a protestáns elnevezésnek, fedi-e annak történeti származását, úgy szólva, az egyháztörténeti könyvekben történt anyakönyvezését? Mi szivesen vesszük ezt az értelmezést. De vajjon fedi-e ez a kálvinizmust, amelyre a reformátusok oly gyakran hivatkoznak; sőt egy részök magokat tartják a protestántizmus letéteményeseinek, kizárólagos képviselőinek? Mert ismeretes dolog, hogy vannak, akik minket unitáriusokat sem ismernek el protestánsoknak s a Magyar Protestáns Irodalmi Társaságból is kizártak volt. Vajha teljesedésbe menne Ravasz Lászlónak beköszöntőjében a protestántizmusról adott értelmezése s a mivel azt végzi, megtalálná ahoz a sziveket is, a kik meghallgassák

Államtitkárváltozás a közoktatási minisztériumban. Benedek Sándor, a közoktatási miniszterium politikai államtitkara a közigazgatási biróság másodelnökévé neveztetvén ki, megvált állásától s helyét *Ilosvay Lajos*, műegyetemi tanár, a magyarláposi kerület orsz. képviselője foglalta el. Tisztelettel üdvözöljük az új államtitkárt, aki intézetünkben tett érettségi vizsgálatot s háláját egy néhány évvel ezelőtt egy alapitvány tevésével fejezte ki az intézet iránt. Hisszük, hogy elismert széleskörű tudományos műveltsége és nemes egyénisége működését áldásossá teszi a magyar kulturára. A közoktatásügy terén több nagyfontosságú kérdés vár megoldásra. Hogy csak egy néhányat említsünk, ott van az új egyetemek szervezése, a testi nevelés, a tanárképzés, a középiskolai tanterv reformja, amely az újabb kor felfogása szerint szükséges, nagyobb átalakitást igényel. Ezek mélyreható és sokféle vonatkozásukban kényes kérdések, melyeknek megoldásához hazánk kulturális haladása és a jövő nemzedék erkölcsi és intellektuális érdekei fűződnek. Reméljük, hogy e személyi változások e fontos kérdéseknek előnyére válnak.

Az adminisztrativ államtitkárságra gróf Klebelsberg Kunó közigazgatási biró neveztetett ki. Egy harmadik államtitkári állás is szerveztetett, melyre Madách Emánuel min. tanácsost léptették elő.

Szavazás a tiszáninneni református püspöki állásra. A szavazatokat jan. 8-án vette számba egy bizottság. Az érvényes szavazatok közül dr. Tüdős István miskolci lelkész kapott 181-et, Radácsi György sárospataki theol. tanár, egyházkerületi főjegyző 110-et, Révész Kálmán kassai lelkész, abauji esperes 77-et. A szükséges absolut többséget egyik sem kapta meg. Radácsi György az első szavazat eredményének kihirdetése után a jelöltségtől visszalépett s így dr. Tüdős István megválasztása valószínűnek látszik.

Antal Gábor (1843—1914), a dunántúli ref. egyházkerület püspöke jan. 14-én Komáromban meghalt. Rangban a legidősebb ref. püspök volt s mint ilyen az egyetemes konventnek egyházi elnöke. A Prot. Irodalmi Társaság elnöke, a Dunántúli Közmívelődési Egyesület egyik megalapítója. A főrendi háznak tagja s e minőségében különösen népoktatási kérdésekben többször szólalt fel. Halálával nemcsak a ref. egyházat, hanem az egész protestantizmust nagy veszteség érte. Temetésén, mely nagy és impozáns részvét mellett folyt le, megjelentek Tisza István gróf, egyházkerületi főgondnok, a többi ref. egyházkerületek és az ev. egyház képviselői. Komoly püspökjelöltek: dr. Németh István pápai teol. tanár, főjegyző, dr. Antal Géza orsz. képviselő és Székely Antal.

A Zoványi-ügy elintézése. A ref. egyetemes konvent birósága — mint ismeretes olvasóink előtt — Zoványi Jenő sárospataki teol. tanár perújítási kérelme alapján Zoványit még a mult évben visszahelyezte állásába. Az egyházkerület azonban nem hajtotta végre az itéletet. Fizetését utalványozta ugyan, de nem engedte tanítani. Zoványi fölebbezett az egyházkerület e határozata ellen. A konventi biróság kimondotta, hogy az egyházkerület Zoványinak nemcsak fizetni tartozik, hanem köteles azt is megengedni, hogy állását elfoglalhassa s előadásait is megtarthassa. Ezzel talán vége lesz ennek az ügynek, amely külföldön is figyelmet keltett s amely annyi kellemetlenséget okozott egy embernek tudományos meggyőződésének nyílt és őszinte hirdetése miatt.

Felhivás az európai keresztény egyházakhoz. A svájci ref. egyházak szövetsége és Waadt kanton nemzeti egyházának zsinati bizottsága lelkes hangú felhivást bocsátott ki az európai keresztény egyházakhoz a világbéke érdekében a két Balkánháború szomoru alkalmából. A két Balkánháborúban 300000 ember maradt a csatatéren, s ugyanannyi vagy talán még több lett örök életére nyomorék. Özvegyek és árvák ezerei siratják kenyérkeresőjüket és sóhajtoznak elhagyatott szegénységükben. Termékeny mezők állanak pusztán, miveletlenűl; faluk és városok romjaikban. A durvaságnak és kegyetlenségnek elrettentő példái folytak le szemeink előtt. És ezt tehetetlenűl nézte Európa 19 századévvel azután, hogy Judea mezein felhangzott a szózat: Békesség a földön az embereknek.

Százezrek állanak ma is fegyverben, minden percben készen az öldöklésre. 1880-ban a hat európai nagyhatalom 3600 millió frankot adott ki 2,650.000 békelétszám mellett. 1910-ben ez a kiadás 7100 millióra emelkedett s a békelétszám 3,800.000 emberre. 1914-ben 4,200.000 ember áll fegyverben s a költség 8 milliárd frankra megy.

A nagyhatalmak példáját a kisebb államok is követik s erejükön felül fegyverkeznek. Ha háborús bonyodalmak nem lesznek, Európa katonai költsége 1914-ben 5 millió ember mellett 9 és fél milliárd frank lesz. És ide kell számítani ennek az 5 millió embernek a keresetét, akik produktiv munka helyett polgártársaik keresetére vannak utalva. Ha átlagosan egy ember évi keresetét 1200 frankra tesszük, ebből 6 milliárd frank indirekt évi kiadás származik.

Megérdemli-e ez az állapot a civilizáció nevét? Jövő évszázadok teljes joggal fogják ezt az állapotot, melyben az erő a jogot elnyomja, a barbárság nevével illethetni.

És az egyházak, melyeknek egyenes feladata az igazság, szeretet és béke országának megteremtése, megtették-e mindent, amit megtehettek volna céljuk érdekében? Dolgoztak-e azon, hogy a népeket egymáshoz közelebb hozzák? Hogy szüntelenül emlékeztessék, hogy a nemzetek és egyesek nagysága nem abban áll, hogy más népeket leigázzanak, hanem hogy az emberiségnek minél többet szolgáljanak? Nem dicsőítették-e a vezetők közül sokan a háborút, mint isteni intézményt, ahelyett, hogy azt az emberi önzés legrettenetesebb nyilvánulásának mondották volna?

Elismerjük, amit az egyházak az utolsó évszázadokban a háború borzalmainak enyhítésére tettek; de ez rettenetes kevés ahoz képest, amit tehettek volna. Kötelességüknek ez elhanyagolása nem tarthat tovább. Az egyházaknak végre el kell ismerniök s vállalniok kell e nemzetközi hivatásukat. Az állig fegyverzett Európában végre teljes erejükből kiáltaniok kell: Békesség a földön és az emberekhez jóakarat. Vállvetve kell dolgozniok, hogy a brutális erő helyébe a jogot, a háború helyébe a döntő biróságot helyezzék.

Milyen eszközök állanak rendelkezésére e nemes és szent feladat elvégzésére? *Az európai egyházak hivatalos képviselőinek kongresszusa.* Az volna a hő vágyunk és kérésünk, hogy Európa összes egyházai, egy percre elfeledkezve az őket szétválasztó korlátokról, arra emlékeznének, hogy egy és ugyanaz az urok, egy és ugyanaz a mennyei atyjuk és egy és ugyanaz a hivatásuk: a szeretet istenének országát e földön megalapitani.

E meggyőződésben azt a kérdést intézik az egyházakhoz: hajlandók volnának-e hivatalos képviselőket küldeni az összes európai egyházak kongresszusára, amely, ha Isten is úgy akarja, 1914-ben Bernben tartatnék? Ápr. 15-ig kérik a feleletet. Ha a jelentkezők számát elégnek itélik, később értesítést küldenek a kongresszus idejéről és a tudnivalókról.

Kilépések az orsz. ev. egyházból Németországban. Németországban az elmult év utolsó negyedének nagy egyházi eseménye az az akció, melyet szociáldemokrata vezetők és a „Komitee Konfessionslos" az egyház ellen indítottak. Ezzel az egyházból való kilépés hatalmas mozgalommá dagadt.

1901-ben az egész Németországban még csak 3686 kilépés történt, de ezzel szemben 8305-en léptek be az egyházba. Közben nőtt a belépők száma, 1911-ben 10373 volt. 1906 óta megint a kilépések száma nő úgy, hogy 1906-tól 1911-ig az ev. országos egyház tiszta vesztesége kereken 60000 lélek. Kevesen lépnek ki a kis egyházakba, a tömeg felekezeten kivüli lesz. A kilépés 1902-ben kezdődött, 1906-ban 17111-re, 1908-ban 27150-re emelkedett, 1910-ben 17788-ra esett, 1913-ban, amennyire megítélhető, sokkal magasabbra emelkedik. A mozgalom fészke első sorban Berlin és Brandenburg s innen terjed főleg a nagy ipari városokban.

Az eredmény a mult év közepéig nem elégítette ki a komitét és a monistákat. Ekkor segítségükre jött a szociáldemokrácia. A párt maga nem vett részt a harcban, de egy nehény vezetője élére állott és proklamálta az egyházi sztrájkot. *Liebknecht* a porosz országgyűlésen megszellőztette az ev. egyház szomorú állapotait, amely csak „mint államilag kitartott, államilag támogatott szervezet" áll fenn. *Peus* minden szociáldemokratának kötelességévé tette, hogy az egyházból kilépjen. Bernben minden hitvallást, még a legszabadelvübbet is, a szabad gondolkodás akadályának jelentett ki. *Liebknecht* az egyházi sztrájkot már eleve politikai rendszabálynak tekintette: „én a mostoha *atyát,* az *egyházat* ütöm, de a mostoha *atyát,* az *államot* találom". Kiéheztetjük az egyházat, amely így az államnak mindinkább terhére lesz. „Ki az egyházból s ezzel el a porosz junkerállamtól."

Az agitáció szenvedélyességét mutatja az, hogy Berlinben a pincéreket és munkásokat nappal és éjszakai összejövetelekben dolgozták meg. Az *állam* egyház ellen való agitáció lassanként elcsendesült s a jelszó később az lett: „Los von der Kirche"!

De meg kell állapítanunk, hogy az egyházellenes akció magában a szociáldemokrata pártban is ellenzésre talált. *Kampfmeyer* különbséget tesz a szociáldemokrata és az egyházellenes mozgalom között. *Fischer* Ö. pedig magasabb szempontból így ír a dologról:

„A munkások milliói, kiknek a mozgalomban való részvétele nem megy túl a választáson, sztrájkon és gyülekezések látogatásán, nem találnak szellemi megelégedést rajta. Hazát, otthont, vallást, családot elvesztettek. Testi élvezetek, újságolvasás stb. nem tudják az élet feldult ritmusát, a lelki egyensúlyt helyreállitani. Belső ürességet, szellemi sivárságot éreznek, az élet vigasztalannak, céltalannak látszik. Ez az, amit a tömeg vallásos szükségletének neveznek s ezzel számolnia kell a szociádemokráciának is, ha nem akar egy napon egy nagy csalódást átélni".

Az egyházi sajtó nem figyel eléggé a szomorú jelenségekre. Még nem lehet megmondani, vajjon elül-e a mozgalom, vagy még szélesebb körökre terjed ki. De annyi már megcáfolhatatlanul bizonyos, „hogy a nagyvárosi népesség nagy tömege, ipari munkásainak milliói az egyházra nézve végérvényesen elvesztek. Ezért nem csupán az egyház hibás. Ő becsülettel megtette, amit tőle kivántak s amit tehetett. De a faluról beözönlő hazátlan tömegről nem gondoskodott. Vagy legalább is nem azzal az odaadással, komolysággal és szenvedéllyel, ahogyan a szociáldemokrácia. Egy pap oda megy a munkáshoz és így szól hozzá: Ön bejelentette az egyházból való kilépését. A munkás válaszol: Már 15 éve lakom itt, soha egy pap sem kérdezőskö-

dött rólam; most ki akarok lépni s mindjárt utánam rohan egy". Hát rendben van ez? Hát nem a lelkigondozásnak, egyházi életünknek rettenetes hiányaira mutat ez? Ezen kivül két baj van még az egyházban. Egyik az egyház *hivatalos* jellege, amely az egyházat a nép szemében az államraison eszközévé alacsonyította le. Másik a főconsistoriumnak az a rendelete, mely a papokat a nép közül visszakergette a templomokba, mellyel megvédte ugyan „a lelkészi hivatal méltóságát compromittáló támadásoktól", de egyúttal elválasztó falat emelt az egyház és a munkások között, amely mögött a szociáldemokráca, az egyháztól többé nem háborgatva, a nép szívét a maga számára nyerte meg. Most kerül a sor a leszámolásra. „Nagy városaink munkásai egyázilag halottak, annyira, hogy semmi missziói munka nem fogja többé visszavezetni őket az egyházba".

A szabadgondolkodók agitációját vezető szervezetek élén áll a *Komitee Konfessionslos* és a *Monistenbund*. A Komitee Konfessionslos alapszabályai szerint csak a felekezeten kivülieket tartja össze s állampolgári jogaikat akarja biztosítani; de a gyakorlat mégis azt mutatja, hogy a kilépők számát igyekszik minden módon növelni s e célból hadat izen a keresztény világfelfogásnak s híveinek a monistikus egyesületekbe való tömörülést ajánlja. Anyagi ereje nem nagy, de nagyon széles körben elterjedt hangulatnak a kifejezője. Elnöke *Drews* Artur. Iránya a legsivárabb, leglaposabb és legszélsőbb szabadgondolkodoké.

Komolyabb figyelmet érdemel már tudományos színezetű fellépésénél fogva is a *Monistenbund*. Alapszabályai szerint „egységes, a természet ismeretén nyugvó világ- és életnézet" kialakításán dolgozik. E világ és életfelfogásban minden duálizmus „téves és a kulturát akadályozó". Különösen téves és a kulturát akadályozó kinyilatkoztatott isteni igazságok feltevése, természetfeletti erők és hatalmak és a túlvilágnak felvétele, mint az ember földi életének célja és betetőzése. A monismus tételei: a világ egységes; a természetet magából kell megmagyarázni természetfeletti elv feltétele nélkül; minden történés örök, nagy törvények szerint foly le, melyek a dolgok természetében birják alapjukat. Az új életeszmény az az emberiség, mely ismeri helyzetét a természetben s ez ismeret alapján sorsát saját maga határozza meg. *Drews* ezt a programmot idealisztikusan magyarázza úgy, hogy ez a magyarázat isten létét nem kizárja, hanem épen magában foglalja. De *Häckel* a monisták utolsó gyűlésén ezt az irányt *pseudomonizmusnak* nevezte s erősen kikelt ellene: „Mi nem ismerünk transcendentiát, nem istent. Nincs valami különös életerő, természetfeletti". S *Maurenbrecher* az idealizmus egész fejlődését Platontól Kantig „az emberiség egy nagy tévedésének" mondotta. A monistákat a természettudományi mechanizmus élteti, azaz a régi sivár materiálizmus. E felfogás *ethikai* következményét *Ostwald* vonta le, aki sohasem tudta megérteni, hogy Sokrates miért akarta okvetetlenűl kiinni a méreg poharát. Eljárása erkölcsileg kevesebb értékű, mintha nem hódolt volna meg az athéni törvényeknek, hanem menekült volna. Ép ilyen Giordano Bruno esete is. Érthető, hogy a monisták egymás között meghasonlottak s például Drews kegyetlenül megkritizálja Ostwaldot s Maurenbrecher az egész „felvilágosodás" nyomán „erkölcsi visszahatástól" fél. *Friedrich*

tanár pedig azt mondja Ostwaldról, hogy rendszere nem monizmus, hanem dualizmus, csak a nevek mások: erő helyett energia, anyag helyett tömeg.

A belső egyházi élet területén kiemelendő a *belső misszió* hamburgi kongresszusa. Ezen a kongresszuson *Dryander* nagyon hangsúlyozta az egyházi szervezet mellett az egyéni lelkiismeret jogát, mint a protestántizmus azon erejét, amely által minden évszázadban megujul s a kor szellemi áramlataival győzelmesen megbirkózik. A kongresszus dogmaellenes volt, nem pietisztikus hangulatú, nyilt és modern lefolyású. *Mahling* lelkesedéssel köszöntötte korunk kulturáját és személyi életét s a kilépési mozgalmak láttára is a vallási megujulás hajnalát látja napjainkban. Mahling pozitiv irányú teologus s ez biztosította előadásának a kedvező fogadtatást.

Seeberg Rigában tartott előadást Jézus tanításáról. Jézus föltámadását tanítványai belső élményének magyarázta; csodáit pedig koncessziónak kora alacsonyabb kulturájának. A rigai újságok megjegyzik erre: „az az eddigi feltevés, hogy Seeberg kifejezetten a pozitiv teologia képviselője, erősen megrendűlt.“ A lapok vagy hallgatnak az előadásról, vagy szőrmentén kezelik a dolgot. A Chronik referense örömmel állapítja meg, hogy Seeberg pályája elejétől mostanig nagy haladást tett a liberális irányzat felé s ma már többé nem „pozitiv“. De a pozitiv sajtó hallgat; pedig hogy lármázott másfél évvel ezelőtt, mikor *Lahusen* püspök az apostolikum betüje ellen nyilatkozott. Úgy látszik, hogy a sajtónak az egyházpolitikában nem az igazság, hanem a hatalom fekszik a szivén. Kész a legmesszebb menő koncessziókra, csak a hatalmában ne zavarják és háborgassák.

(Chronik der Christlichen Welt 1914 1—4. számai után.)

A katholikus egyház Északamerikában. Régi idő óta nem írtak és beszéltek Amerikában a katholicizmusról annyit, mint 1912-ben. A kivándorlás hónapról-hónapra nagyban növeli számukat. Az amerikai protestánsok nagy szabadelvűséggel kezelik a vallási kérdéseket. E körülmények merészekké tették a kath. papokat és a római tekintélyeket. Szervezetük, a kivándorlókról való gondoskodásuk, számtalan jótékonysági intézetük s többnyire városi egyházközségeik imponálnak a kivándorlóknak. Akik Európában az egyházzal közönyösen állottak szemben, nemsokára a kivándorlás után körmenetekben vesznek részt s nemcsak szórványosan, hanem tekintélyes számmal. A protestánsok és katholikusok arányszáma csaknem minden nagy városban megváltozott a katholikusok javára. Boston, New-York, Chicago két harmad részben, S.-Francisco és New-Orleans tökb mint három negyed részben katholikusok. Bizonyos városi és állami hivataloknál kezdenek a „kath. szavazatokra“ számítani. A kath. egyház oly jogokat igényel magának, amilyen a prot. egyházaknak soha eszébe sem jutott volna. Az amerikai szabadsággal tudatosan visszaélnek s papi túlkapások esetei ma már nem szórványosak. Hányszor megtörténik már büntetlenűl, hogy vegyes házasságból származott gyermekek keresztlevelére odatették: „a szülők konkubinatusban élnek, a gyermek törvénytelen.“ És prot. oldalról mindezideig még nem tettek semmit a római túlkapásokkal szemben. Az Egyesült-Államok kath. egyházának egykor örömmel üdvözölt „amerikánizmus“-ának ma már nyoma sincs. *The Menace*

címen lap indult meg, amely az amerikai államok szervezetének prot. jellegét akarja védelmezni s nem prot. jogokat, hanem előjogok nélkül egyenlő jogot követel mindenkinek s így akarja életre kelteni a protestáns öntudatot.

Gyászhirek. *Bonyhádi Perczel Ferenc*, a magyar mezőgazdák szövetkezetének vezérigazgatója, az orsz. magyar gazdasági egyesület igazgató-tanácsának, az unitárius egyház főtanácsának tagja, a Pátria irodalmi vállalat és nyomdai r.-t. igazgatósági elnöke, életének 58., házasságának 30. évében hosszú és súlyos szenvedés után jan. 21-én Budapesten elhúnyt. Temetése a Magyar Mezőgazdák Szövetkezete Székházából jan. 23-án iörtént. Halálát neje, Kozma Flóra folyóiratunk munkatársa, Flóra, Mártha, Judith és Olga gyermekei és kiterjedt rokonság gyászolja. Folyóiratunk egyik melegen érdeklődő barátját veszítette el az elhunytban. Finom, gyöngéd lélek, telve embertársai iránt való nagy és meleg szeretettel és kész az emberek boldogulásáért lankadatlan munkára, amely saját szervezetét kikezdi és idő előtt megőrli. Mindazok a körök és testületek, melyekben szociális élethivatása teljesítése közben forgott, csak szeretni, tisztelni és becsülni tudták egyszerű, puritán, szolgálatra mindig kész nemes egyéniségét. Egy csöndben, föltünés nélkül, zajtalanul munkáló, nemes szívű emberrel kevesebb a magyar közéletben, melynek sok ilyen munkást kivánunk.